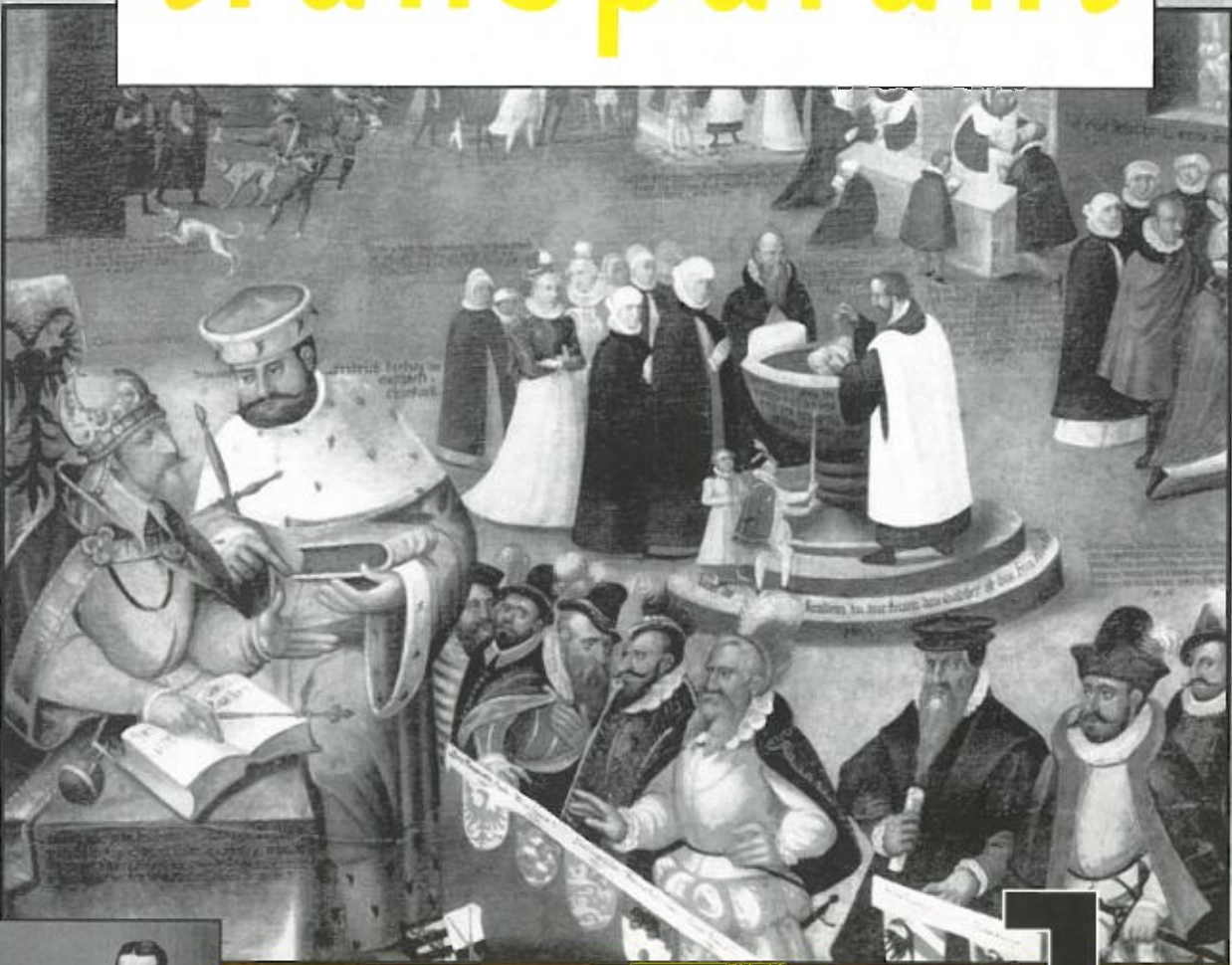

transparant

tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici

jaargang 13 - februari 2002 - nr:

Interview met James Kennedy

De godsdienstpolitiek van Karel V

Het puritanisme

De Eerste Wereldoorlog

Transparant is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar.

Redactieadres

Drs. A.A. van der Schans, Cortenhoeve 20, 2411 KM Bodegraven, (0172) 61 73 37

Redactieleden

Drs. A.A. van der Schans (hoofdredacteur)

Mw. drs. B.A. Jansen-de Graaf

Mw. drs. W.J. Nap

Drs. D. Onnekink

Drs. A. van Renssen (eindredacteur)

Mw. drs. M. van Selm

Drs. J. Tigelaar

ISSN 0928-1282

Grondslag en doel VCH

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God en de gereformeerde bijbelenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur

Dr. R. Janssens

Dr. G. Harinck (voorzitter)

Dhr. G. Hennink (penningmeester)

Drs. C.D. van den Heuvel (onderwijszaken)

Mr.dr. H.M.Th.D. ten Napel (secretaris)

Drs. E. van Vlastuin MA

Contactpersoon onderwijscommissie

Drs. C.D. van den Heuvel, Prins Bernhardstraat 58, 3241 TA Middelhamis

Comite van aanbeveling

Prof.dr. A.Th. van Deursen

Dr. W.J. Op 't Hof

Prof.dr. A. de Reuver

Prof.dr. C.J. Schutte

Prof.dr. W. van 't Spijker

Drs. N.C. van Velzen

Dr. J.R. Wolffe (University of York)

Erelid

Mw. drs. J.L. van Essen

VCH-secretariaat

Postbus 97682, 2509 GB 's-Gravenhage

Gironummer 2664113 t.n.v. Penningmeester VCH, Nijkerk

Abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst moment ingaan. Abonnees zijn automatisch lid van de VCH, tenzij ze schriftelijk aangeven dat niet te wensen. Leden krijgen korting bij de evenementen die de VCH organiseert. Een abonnement kost € 55,- (€ 12,50 voor studenten, kopie studentenkaart meesturen) en kan worden aangevraagd bij de administratie van uitgeverij Boekencentrum. De uitgever stuurt u een acceptgiro om uw abonnementsgeld te voldoen. Losse nummers kosten € 6,50 (inclusief verzendkosten). Opzegging uiterlijk op 1 december van elk jaar.

Administratie: Boekencentrum Uitgevers, Postbus 29, 2700 AA Zoetermeer, tel. (079) 362 86 28. Voor abonnementen en adreswijzigingen.

Bladmanager: Robert Pors

Basislayout: Jet Frenken

Layout: Theo Wanders

Avertenties

Media Adviesburo Van der Molen, Postbus 2342, 9704 CH GRONINGEN

tel. 0594 - 518598 fax 050-5565992

Illustratiemateriaal

Wie meent rechten te kunnen doen gelden op een of meer illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

Artikelen en interviews

- 4 In gesprek met nieuwe hoogleraar
Geschiedenis aan de VU James Kennedy
'History is mystery'
door Wendelmoed Nap en
Ton van der Schans**
- 7 De mislukking van Regensburg
De politiek van Karel V tijdens de
rijksdag te Regensburg in 1541
door Lammert van Hemert**
- 12 'De puriteinse dagindeling komt voort
uit het kloosterleven'
Interview met dr. W.J. op 't Hof
door Ton van der Schans en
Pieter Verhoeve**

Redactioneel

Een nieuwe jaargang, een nieuwe kleur. De redactie hoopt dat deze kleur u aanspreekt. Het is sinds *Transparant* door het Boekencentrum uitgegeven wordt, gebruikelijk *Transparant* 'per jaargang van kleur te laten verspringen'.

Dat geldt niet – zo u al op de gedachte zou komen – voor de inhoud. Ook in deze jaargang hoopt de redactie de uitgangspunten van de VCH uit te dragen. Met het doel de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht te bevorderen en aan te moedigen.

Dit nummer was nagenoeg geredigeerd, toen officieel bekend werd dat de Amerikaanse historicus James Kennedy tot hoogleraar nieuwste geschiedenis aan de VU in Amsterdam benoemd is. Hoewel het daadwerkelijke in dienst treden nog ruim een jaar op zich zal laten wachten, willen we de jonge hoogleraar namens onze vereniging en ons orgaan, van harte feliciteren met deze benoeming. Kennedy is reeds jarenlang lid van onze vereniging. Van zijn visie op de geschiedbeoefening en de geschiedschrijving kunt u kennis nemen in het interview

Rubrieken

16 'Ik zie mezelf graag als neo-whig'

Dr. Nicholas Tyacke over het puritanisme
door David Onnekink

19 Uit de schaduw

Opleving van de Eerste Wereldoorlog
door Hans Krabbendam

25 Wordt het Westen wakker? -

discussierubriek
door Jan A. Schippers

27 Onderwijsrubriek

29 Favorieten

30 Jaarvergadering VCH

31 Vitrine

32 Recensies

Illustratieverantwoording omslag:

Grote foto: Karel V in gesprek over de Confessie van Augsburg. Het gesprek liep op niets uit en de protestantse Duitse vorsten sloten zich aaneen in een militair bondgenootschap.

Middelste foto: Rekruteringsposter voor WO I. In 1914 meldde zich een miljoen Britse en Ierse mannen aan

Onderste foto: Hendrik VIII van Engeland

waarmee we dit nummer van *Transparant* openen.

Waar nagenoeg alle andere media James Kennedy deze weken bevraagd hebben op zijn nieuwste boek over euthanasie in Nederland, concentreerde *Transparant* zich op een discussie met hem over geschiedbeoefening en geschiedschrijving. Door deze voor ons verrassende benoeming, wijken we af van de gewoonte om doorgaans één interview in ons tijdschrift te plaatsen. Er was namelijk al plaats ingeruimd voor interviews over de geschiedschrijving van het puritanisme. De redactie maakt u niet zonder reden attent op het interview met de Nederlandse piëtismekenner bij uitstek, dr. W.J. op 't Hof. Hij heeft baanbrekend werk verricht voor het internationale piëtismeonderzoek. Zijn pleidooi voor een multidisciplinaire, wetenschappelijke aanpak voor de bestudering van het puritanisme verdient opgemerkt en nagevolgd te worden.

Intrigerend is het om naast de visie van Op 't Hof over het puritanisme, kennis te nemen van de visie van de Engelse, seculiere historicus dr. Nicholas Tyacke. Ons nieuwe redactielid, David Onnekink, reisde er speciaal voor naar Engeland! Bij dit thema passen ook de recensies over publicaties van Op 't Hof en Tyacke die u achterin dit nummer kunt lezen.

Verder vindt u in dit nummer een artikel van Lammert van Hemert over de godsdienstpolitiek van Karel V.

Het kan een aandachtige lezer niet ontgaan zijn, dat de Eerste Wereldoorlog de laatste tijd in *the picture* is. Onze oud-hoofdredacteur, Hans Krabbendam, zet in een lezenswaardig recensieartikel de stand van zaken met betrekking tot dit onderwerp op een rij.

Verder vind u de gebruikelijke rubrieken en recensies in dit nummer. Graag maken we studenten er op attent dat ze zich voor een speciaal studententarieff van € 12,50 op *Transparant* kunnen abonneren.

Hierboven werd reeds gewag gemaakt van een nieuw redactielid van ons orgaan, te weten David Onnekink. David schrijft momenteel een dissertatie over de rechterhand van de Koning-Stadhouder Willem III, Hans Willem Bentinck, en heeft zowel historische als recreatieve belangstelling voor de Britse eilanden. Het hoofdredacteurschap van Ton van der Schans, dat een voorlopig karakter had, is met ingang van deze jaargang definitief geworden. Ten slotte wijzen wij u ook vanaf deze plaats graag op de voorjaarsvergadering van de VCH op 27 april a.s., waar gedebatteerd zal worden met de auteur van de nieuwe biografie over koning-stadhouder Willem III. Verdere gegevens kunt u in de aankondiging in dit nummer vinden.

In gesprek met nieuwe hoogleraar G 'History'

Hoewel het officiële gesprek met de rector-magnificus over twee dagen zal plaatsvinden, sprak *Transparent* reeds met de Amerikaanse historicus James Kennedy. Zijn benoeming als hoogleraar Nieuwste Geschiedenis aan de VU is op enkele formaliteiten na, rond. James Kennedy is in Nederland in verband met de promotie van zijn nieuwste boek over het euthanasiebeleid in Nederland. Anders dan tientallen andere media, spreken wij hem niet over zijn analyse daarvan, wij zijn heel benieuwd naar zijn opvattingen over christelijke geschiedbeschouwing, de traditie van Groen van Prinsterer en verzuiling. Wordt een historiografische, vanuit de gereformeerde levensovertuiging geïnspireerde traditie aan de VU gecontinueerd en eigentijds vorm gegeven? Of denkt en werkt Kennedy vanuit een volstrekt ander referentiekader? Kennedy, die een Nederlandse moeder heeft en getrouwd is met een Nederlandse, is op dit moment nog verbonden aan Hope College in Holland, Michigan. Zijn woonplaats en zijn werkplek hebben overigens ook een Nederlandse oorsprong: ze zijn beide gesticht door de afgescheiden dominee van Raalte, die in 1846 naar Amerika emigreerde. Kennedy blijkt al jarenlang een abonnement op *Transparent* te hebben.

- door **Wendelmoed Nap** en
Ton van der Schans -

Christen-historicus

'Het is mijn persoonlijke overtuiging dat God de geschiedenis leidt', met dit kernachtige statement opent Kennedy het gesprek. Hij antwoordt uitvoerig op de vraag of hij zichzelf als christen-historicus ziet. 'In zekere zin ben ik een calvinist te noemen. God leidt ons naar

elke periode, daarom zou je kunnen zeggen, dat met je tijd meegaan, meegaan met de voorzienigheid is. Natuurlijk heeft zo'n uitspraak z'n risico's. De misinterpretaties liggen met zo'n uitspraak namelijk voor het oprapen. Laat ik proberen er daarom iets meer van te zeggen. Er is een goddelijke werkelijkheid, maar die kun je niet zien. God leidt deze wereld naar het einde der tijden en dan zal de wereld veranderen, maar we zijn er niet zeker van hoe Hij dat zal doen. Voor een christen-historicus is daarom bescheidenheid belangrijk. Het is denk ik belangrijker om de vraag naar Gods handelen te stellen, dan daarop het antwoord te geven of Gods Hand concreet aan te wijzen. Laten we echter aan één uitgangspunt vasthouden, namelijk de mogelijkheid en werkelijkheid van Gods hand(elen) in de geschiedenis. Als christen-historicus dien je de mogelijkheid van Gods optreden open te houden, je kunt daarover echter zelden uitspraken doen. Je probeert historische ontwikkelingen natuurlijk zo nauwkeurig mogelijk te verklaren, maar die verklaring sluit niet alles af. Je laat ruimte voor het goddelijke ingrijpen. In één kernachtige volzin gezegd: De geschiedenis is een mysterie.'

In de verbinding van geloof en wetenschap speelt de onderwerpskeuze een belangrijke rol. 'In het kiezen van je onderwerp moet je creatief en slim zijn. Niet: ik ben een christen-historicus en dus schrijf ik over de kerkvaders, hoewel daarmee op zichzelf natuurlijk niets mis is. Nee, de uitdaging is om andersoortige onderwerpen te kiezen en je geloof dáárin een rol laten spelen. Dus je onderwerpskeuze is niet in hoofdzaak christelijk, maar door je benadering kun je christelijke elementen uitwerken. Die krijgen in je werk een plaats en kunnen zelfs de motor worden. In principe is elk onderwerp geschikt. De geschiedschrijving in Nederland heeft intellectuele en geestelijke inspiratie nodig. Al het onderzoek wordt door middel van projectvoorstellen dichtgetimmerd en voorgedraaid. Christen-historici zouden provocerende studies moeten schrijven, ze zijn immers geïnspireerd door het transcendente, door gedachten buiten de academische wereld? Heb een eigen, originele inbreng. Wees fris en verrassend.'

'Ik was bijvoorbeeld geïnspireerd door de antirevolutionaire vermaning dat je je dient te hoeden voor de tijdgeest toen ik mijn boek *Nieuw Babylon in aanbouw* schreef. Christelijke inspiratie bevordert de intellectuele inspiratie. Maar dat betekent niet dat het historische produkt een overduidelijk 'christelijk' geschrift is, liever niet zelfs. Het betekent meer dat christelijke impulsen in dialoog treden met overwegingen die aan alle historici eigen zijn.'

Een kenmerk van de christen-historicus is volgens Kennedy bovendien dat hij altijd voor twee soorten publiek moet schrijven: voor het wetenschappelijke en voor het christelijke. Het academisch onderzoek moet wetenschappelijk worden onderbouwd en gepresenteerd

chiedenis aan de VU James Kennedy 's mystery'

voor het algemene publiek, maar het moet door de christen-historici ook kunnen worden vertaald en toegepast voor de medechristenen. Dit laatste heb ik bijvoorbeeld getracht te doen in mijn bijdrage aan het tweede deel van de bundel *Vuur en Vlam*. Eigenlijk zouden christen-historici zich moeten oefenen in beide schrijfranten. Een goed voorbeeld in Nederland is het werk van de historicus A.Th. van Deursen, wiens wetenschappelijke onderzoek is geïnspireerd door zijn religieuze overtuiging en geschreven voor het brede publiek. Voor de zeventiende eeuw is de religieuze component natuurlijk wel 'gemakkelijker' te integreren, maar de grondhouding blijft voor het onderzoek naar elke periode hetzelfde.

Dr. James Kennedy

Als laatste noemt Kennedy als vereiste aan een christen-historicus zijn hoge beroepsethos. 'Als je christen-historicus bent, zegt dat ook iets over de manier waarop je je onderwerpen en personen behandelt. Doe je dat met respect, met liefde, met het voordeel van de twijfel? Door welke deugden wil je je daarbij laten leiden? En het heeft iets te zeggen over de manier waarop je met je collega's omgaat. Je staat in dienst van anderen. Dat kan nog wel beter aan de universiteit...'

Hoe zit het eigenlijk met de christelijk-historische traditie in Amerika? 'In de Verenigde Staten is er nauwelijks kennis van de anti-revolutionaire traditie. Er zijn wel christen-historici, zoals George Marsden, Mark Noll en Nathan Hatch. Maar in die traditie is er geen verbond tussen God en Amerika, zoals in Nederland wel de verbinding tussen God, Nederland en Oranje is en wordt gelegd. Zelf zal ik me niet snel uitspreken voor het bestaan van zo'n verbond.' Heeft volgens hem de antirevolutionaire traditie nog toekomst? 'Ik wil zeker niet de continuïteit van gereformeerde geschiedschrijving opheffen. G. Puchinger is een goed voorbeeld. Hij heeft geschenken aan het protestantse volksdeel nagelaten. Hagiografieën bijvoorbeeld kunnen een stichtende werking hebben. Daar hoeft niets mis mee te

Je laat ruimte voor het goddelijke ingrijpen

zijn, maar de externe functie van de geschiedschrijving moeten we niet uit het oog verliezen. Christelijke inbreng is ook nodig in de algemene geschiedschrijving. Historisch onderzoek in Nederland heeft vooral een geestelijke en intellectuele impuls nodig, en christen-historici moeten dus niet alleen voor eigen parochie preken.

Euthanasie en de jaren zestig

Steeds opnieuw zoekt Kennedy de nuance. 'Zoals aan het euthanasiebeleid van Nederland, zaten er ook aan de ontwikkelingen in de jaren zestig van de vorige eeuw positieve kanten. Ja, ook voor de kerk. Er vond een zuivering plaats, er kwam een dieper besef van waar het in kerk en geloof om gaat. De holle geestelijkheid van de jaren vijftig maakte de veranderingen van de jaren zestig mogelijk. Ik voer geen pleidooi voor die periode van de jaren zestig, anderzijds spreek ik ook niet over 'de gouden eeuw' van de jaren vijftig. Ik probeer alleen aan te geven dat er niet alléén verlies was.'

Kennedy heeft met onderwerpen als de jaren zestig en het Nederlandse euthanasiebeleid voor heel recente geschiedschrijving gekozen. Is dat niet veel gemakkelijker dan bijvoorbeeld de Middeleeuwen of Assyriologie?

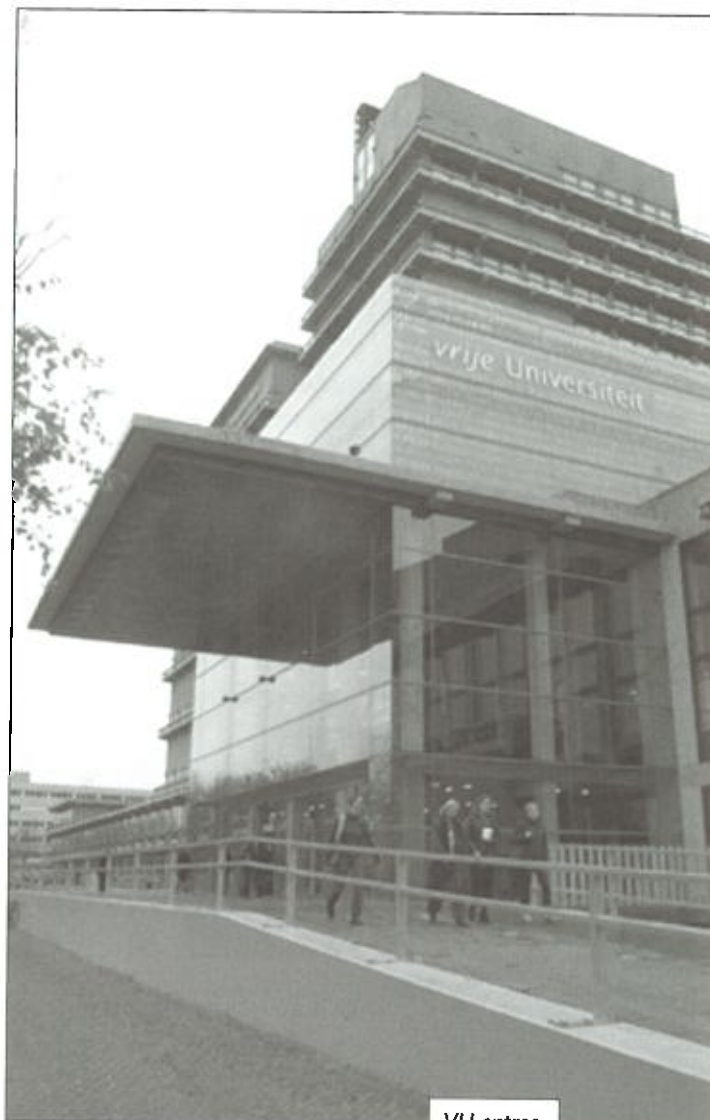
'Het is wel zo dat onderwerpen als 'de jaren zestig' en 'euthanasie' veel meer mogelijkheden tot bronnenonderzoek geven, maar de keerzijde is de vraag hoe je je beperkt in je bronnen. En hoe meer bronnen je tot je beschikking hebt, hoe groter het aantal mogelijke interpretaties. Mediëvisten hebben 'gaven' ontwikkeld op methodologisch en taalgebied waarvoor ik bewondering heb. Ze worden gedwongen tot historische analyse door het gebrek aan informatie heen.'

Het is de bedoeling dat Kennedy over anderhalf jaar naar Nederland komt en dan de Duitser Jürgen Hess opvolgt. Het onderwerp Nederland als gidsland heeft de speciale belangstelling van

Heb een eigen, originele inbreng. Wees fris en verrassend

Kennedy, en dan vooral na de Tweede Wereldoorlog. Maar daar moet eerst nog met de staf over worden gesproken.

Gevraagd naar de 'groten', zegt Kennedy voor Johan Huizinga zeer grote bewondering te hebben. Hij was ook zo iemand die niet direct in de christelijke historische traditie stond, maar die niet zonder 'christelijk gevoel' schreef. Kennedy spreekt zelfs in het verband van de naam van Huizinga als van een 'mentor'. Jonathan Israel noemt hij een goede historicus met af en toe boeiende interpretaties. Volgens hem hebben Nederlanders op Simon Schama altijd wel wat aan te merken. Hij geeft toe dat diens benaderingen wel eens wat a-historisch zijn, maar vindt hem ook een knap historicus en een goed verteller. Zo noemt hij ook Van Deursen een prachtig verteller en een voortreffelijke historicus. Voor Groen van Prinsterer heeft hij hernieuwde waardering gekregen. Verrassend genoeg komt hij, als meest bewonderde historicus, met de naam van Thucydides. Voor zijn onpartijdige en gebalanceerde geschiedschrijving.

VU-entree

Dr. James C. Kennedy studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Iowa (Ph.D. 1993), Christian Studies aan Calvin College (M.A. 1988) en Foreign Service aan Georgetown University (B.S. 1986). Hij promoveerde op het proefschrift *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam: Boom, 1995). Hij is vanaf 1997 Assistant Professor of History and Research Fellow aan het A.C. Van Raalte Institute, Hope College. Hij publiceerde onder meer *History of the Low Countries* (New York, Berghahn Books, 1999) en *Een wraakvervoegen dood. De opkomst van euthanasie in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 2002).

In het volgende nummer onder meer:

- interview met Roel Kuiper over zijn biografie over Groen van Prinsterer
- reacties op recente publicaties over de ARP
- Ton van Lint over de geschiedenis van Armenië
- George Harinck over de Dutch Reformed Church
- Beatrice Jansen-de Graaf over het Hitleronderzoek

De mislukking van Regensburg

De politiek van Karel V tijdens de rijksdag te Regensburg in 1541¹

De verhouding tussen religie en politiek beheerst al eeuwen de gemoederen. Ook Karel V worstelde met deze verhouding. Hoe belangrijk was religie voor Karel V? En welke invloed had de Reformatie op de verhoudingen in het Heilige Roomse Rijk? Waarom besteedde Karel zo veel tijd en moeite aan het beëindigen van de religieuze verdeeldheid in zijn rijk? Waarom vond hij de eindeloze religieuze discussies zo vervelend? Lagen daar religieuze of politieke motieven aan ten grondslag? De bestudering van de rijksdag te Regensburg in 1541 werpt enig licht op deze vragen.

- door Lammert van Hemert -

De situatie in het Heilige Roomse Rijk

Het Heilige Roomse Rijk was in de zestiende eeuw verworpen tot een bontgekleurde lappendeken van hertogdommen, graafschappen, bisdommen, rijkssteden, rijksridders, bestuurd door een veelheid van meer en minder obscure heersers met aan het hoofd een gekozen keizer. Al deze potentaten koesterden hun macht en trachtten elke gelegenheid te baat te nemen om deze uit te breiden. Enige politieke eenheid was ver te zoeken. De verdeeldheid werd door de Reformatie nog groter. Naast de al bestaande politieke tegenstellingen ontstonden er ook religieuze scheidslijnen.

Deze toenemende verdeeldheid was Karel V als keizer van dit Heilige Roomse Rijk een doorn in het oog. Hij ondernam meerdere pogingen om allereerst de religieuze verdeeldheid te beëindigen. De belangrijkste gebeurtenis in dit kader was de in 1530 gehouden rijksdag te Augsburg. Hier werden de katholieken en protestanten het echter niet eens, hoe Karel zich daar ook voor inspande. Hij besloot het protestantisme echter tot op zekere hoogte te tolereren totdat er door een kerkelijk concilie een oordeel over het protestantisme zou worden uitgesproken. Maar in 1541 had dit concilie nog steeds niet plaatsgevonden.

Intussen ging de verbrokkeling van de politieke eenheid van het Rijk door. Dit gebeurde met name door de oprichting van de Schmalkaldische bond in 1531. Hierin verenigden de protestantse

vorsten zich. Toch hoopte Karel de religieuze tegenstellingen te kunnen overbruggen. De kansen hiervoor leken aanwezig, daar de dogmatische verschillen tussen katholieken en protestanten kleiner waren dan ze in de praktijk leken.²

Op de in 1539 te Frankfurt gehouden rijksdag trachtte Karel de eenheid opnieuw tot stand te brengen, maar slaagde hij wederom niet. Het enige dat hij bereikte was dat de tolerantie bleef gehandhaafd en dat er in 1540 in Spiers (Speyer) opnieuw zou worden geprobeerd om de geschillen te overbruggen; het zogenaamde Frankfurter uitspel.³

De paus en de katholieke vorsten verwierpen dit compromis. Karel zette het desondanks door.⁴

Karel V in de strijd tegen de ketterij

*Tweekoppige adelaar
van de Heilige
Roomse keizer en het
wapen van Karel V*

De volgende rijksdag werd in 1541 in Regensburg gehouden. Nog eens probeerde Karel de religieuze tegenstellingen te overbruggen. In dit onderzoek staat centraal wat nu precies de overwegingen en doelstellingen van Karel V tijdens deze rijksdag waren, hoe hij die probeerde te verwezenlijken en wat er uiteindelijk van terecht kwam. Aangezien er na het Frankfurter uitstel een aantal besprekingen plaatsvonden die van groot belang waren voor het verloop van de rijksdag in Regensburg, betrek ik deze ook bij het onderzoek. Allereerst komen de besprekingen te Spiers en Hagenau aan bod. Deze vonden begin 1540 plaats. Vervolgens worden de besprekingen te Worms eind 1540 behandeld. Als laatste worden de besprekingen op de rijksdag onderzocht.

De besprekingen te Spiers en Hagenau

Het was de bedoeling om in Spiers vertegenwoordigers van zowel katholieke als protestantse zijde bij elkaar te brengen en via besprekingen de religieuze onenigheid te beslechten. In mei 1540 kwamen de eerste vertegenwoordigers in Spiers aan, maar omdat daar de pest uitbrak werden de gesprekken naar Hagenau verplaatst. Hier verrichtte Rooms koning Ferdinand op 12 juni de opening.

Zoals hierboven vermeld waren de besprekingen een gevolg van het Frankfurter uitstel. Karel probeerde de religieuze tegenstellingen op te lossen door de beide partijen met elkaar te laten discussiëren. Hij liet zich hierbij weinig aan de paus gelegen liggen. Karel verwachtte namelijk niet dat de paus zich plotseling in zou zetten voor hervormingen binnen de katholieke kerk of dat hij een concilie bijeen zou roepen. Van de paus verwachtte Karel geen oplossing voor de religieuze problemen in het Duitse rijk.⁵

Karel was zelf bovendien de meest belanghebbende. Hij had namelijk een aantal politieke overwegingen waarbinnen de eenheid van Duitsland een centrale plaats innam. De belangrijkste was dat hij de steun van de Duitse vorsten nodig had om de Habsburgse bezittin-

gen tegen de oprukkende Turken te verdedigen. Voorts zou de eenheid van het Duitse rijk voorkomen dat de Duitse vorsten Frankrijk gingen steunen of dat Frankrijk verdeeldheid in Duitsland kon zaaien. Een ander motief was dat Karel een godsdienstoorlog in Duitsland wilde voorkomen.

Karel had dus haast. De eenheid van Duitsland was belangrijker dan het feit of de paus betrokken was bij de totstandkoming van het vereiste theologische compromis.⁶

Hoewel Karel de paus niet helemaal buitenspel plaatste door te stellen dat het uiteindelijke compromis wel diens goedkeuring nodig had, liet hij tegelijk de besprekingen zonder noemenswaardige pauselijke inbreng beginnen. Mede hierdoor besloot de paus de besprekingen zoveel mogelijk tegen te werken.⁷

In dit spanningsveld gingen de besprekingen van start. Van beide zijden waren een aantal vooraanstaande theologen afgevaardigd. Luther kon vanwege zijn ban niet aanwezig zijn, Melancton was door ziekte verhinderd. Wel waren van protestantse zijde Crucinger, Myconius, Bucer, Osiander, Link, Calvijn en Blarer aanwezig. De katholieken werden door Faber, Nausea, Cochlaeus en Eck vertegenwoordigd.⁸

De besprekingen verliepen bijzonder moeizaam. De instructies van protestanten waren streng, terwijl de katholieken onderling verdeeld waren.

Al snel liepen de besprekingen vast. Koning Ferdinand stelde namelijk voor om bij de gesprekken uit te gaan van de in Augsburg gevoerde gesprekken. Dit was voor de katholieken gunstig, de protestanten weigerden echter akkoord te gaan. Ze vonden dit voorstel in strijd met het Frankfurter uitstel, dat stelde dat komende gesprekken alleen op de Bijbel gebaseerd moesten zijn en deden het tegenvoorstel om uit te gaan van de Augsburgse Confessie. Dit was een expliciet protestantse belijdenis die na het mislukken van de Augsburgse rijksdag tot stand was gekomen. Op hun beurt accepteerden de katholieken dit niet. Uiteindelijk wist Ferdinand op 16 juli een mager compromis te bereiken. Er zou een nieuwe vergadering in Worms worden gehouden waaraan ook theologen van de keizer en de paus zouden deelnemen, de Augsburgse Confessie zou als officieuze basis dienen.⁹

Al met al was er bijzonder weinig vooruitgang geboekt.

De openbare besprekingen te Worms

Voordat de besprekingen in Worms van start gingen hadden er enkele belangrijke gebeurtenissen plaatsgevonden. Allereerst waren de relaties tussen Frankrijk en de keizer snel verslechterd. Bovendien had Philip, de landgraaf van Hessen, op vier maart 1540 een tweede huwelijk had gesloten met een hofdame van zijn zuster. Philip was een vooraanstaand protestant. Er was geprobeerd het tweede huwelijk geheim te houden, maar in de loop van 1540 werd het toch algemeen bekend. De protestantse theologen trachtten het enigszins te verdedigen, terwijl de protestantse politieke leiders hem in de steek lieten. Philip was hierdoor overgeleverd aan de keizer. Deze had de mogelijkheid om hem af te zetten, maar besloot dat niet te doen, mits Philip zijn politieke en militaire activiteiten voor de Schmalkaldische bond zou staken. Dit was een grote meevaller voor de keizerlijke verzoeningspolitiek.¹⁰

De besprekingen in Worms moesten de basis leggen voor het herstel van de Duitse eenheid, die dan op de komende rijksdag kon worden

uitgewerkt en vastgelegd. Er hing dus veel van de besprekingen af. Karel zag de besprekingen met aanzienlijk vertrouwen tegemoet. De protestanten waren verzwakt door de bigamie van Philip van Hessen, terwijl de katholieken onderling van mening verschilden. De besprekingen stonden onder de bekwame leiding van de eerste raadsman van de keizer, Granvelle, wat aangaf hoeveel belang Karel aan de gesprekken toekende. Voorts hoopte Karel dat de neutrale vorsten, met name die van Brandenburg, de Palts en Gulik-Kleef, hem zouden steunen bij het zoeken naar vrede.¹¹

Op 25 november begonnen onder leiding van Granvelle de besprekingen. Al snel rezen er echter problemen over de onderwerpen en de procedure.¹²

Bovendien hielden de aanwezige pauselijke vertegenwoordigers zich op de vlakte. Ze waren vooral aanwezig om niet geheel buitenspel te staan en om de katholieke deelnemers in de gaten te houden.¹³

Luther kon vanwege zijn ban niet aanwezig zijn, Melanchton was door ziekte verhinderd

Pas op 11 januari 1541 werd een voorstel van Granvelle aangenomen dat de besprekingen op gang bracht. Namens de protestanten voerde Melanchton het woord, voor de katholieken Eck. Hoewel de beide partijen nu eindelijk in gesprek waren, werden er geen besluiten genomen. Reeds op 17 januari werden de besprekingen afgesloten.¹⁴

Er was, zo leek het, wederom geen vooruitgang geboekt.

De geheime besprekingen te Worms

Deze indruk was echter verkeerd, want naast de moeizame openbare gesprekken werden er onder leiding van Granvelle ook continue geheime gesprekken gevoerd. Deze begonnen op 14 december en de deelnemers waren de protestantse theologen Bucer en Capito en hun katholieke tegenhangers Veltwijk en Gropper. Deze laatste twee hadden een humanistische achtergrond, wat de gesprekken vergemakkelijkte.¹⁵

Deze geheime gesprekken verliepen een stuk voorspoediger dan de openbare. De gesprekken werden gevoerd aan de hand van een door Gropper vervaardigd geschrift dat geloofsartikelen bevatte.¹⁶

Al naar gelang de discussies verliepen werd besloten de artikelen al dan niet aan te passen. Bij de afsluiting van de gesprekken op 31 december bleek dat beide partijen het op alle punten eens waren geworden. Het geschrift waarin dit werd vastgelegd kwam later bekend te staan als het Regensburger Boek.¹⁷

Dat er overeenstemming was bereikt, was bijzonder hoopvol en verklaart de hooggestemde verwachtingen die Karel had voor de komende rijksdag. Inherent aan geheime besprekingen is echter dat er weinig personen bij zijn betrokken. Het was dus de vraag hoe er in bredere kring op het Regensburger boek zou worden gereageerd.

De belangrijkste aanwezigen in Regensburg

Niettemin zag de situatie er voor de aanvang van de rijksdag veelbelovend uit. Karel kwam reeds op 23 februari in Regensburg aan.

Tot de opening, die op 5 april zou plaatsvinden, ontving hij deelnemers en vermaakte zich. Zo ontving hij in maart de hertogen van Beieren. Deze behoorden tot de reactionaire katholieken en drongen er bij Karel dan ook op aan om de volgens hen vruchteloze onderhandelingen op te geven en hoogstens naar een concilie te streven. Daarnaast diende de keizer de katholieke partij duidelijk te versterken. Karel antwoordde bijzonder gereserveerd.¹⁸

Ook van pauselijke zijde werd getracht Karel te beïnvloeden. Paulus III stuurt de hervormingsgezinde kardinaal Contarini als legaat naar Regensburg, iets dat als een positief teken werd gezien. De paus stuurde Contarini echter vooral om de keizer niet totaal tegen zich in het harnas te jagen. Contarini mocht geen concessies doen en moest juist voorkomen dat Karel te veel toegang in zijn drang om een compromis te bereiken.¹⁹

Contarini was echter begaan met de hervorming van de katholieke kerk. In Regensburg bleek zijn streven naar kerkelijke eenheid vaak te botsen met de bezorgdheid van de paus om diens autoriteit.

Zodra hij was gearriveerd, probeerden zowel de keizer als de reactionaire katholieken bij Contarini in de gunst te komen. Contarini voelde meer voor het streven naar eenheid van de keizer, maar verwierp diens pogingen om de paus daarbij te omzeilen. In de reactionaire politiek van de hertogen van Beieren en Brunswijk en de bisschop van Mainz zag hij weinig, hoewel hij het katholieke geloof wel als het ware zag.²⁰

Er waren dus heel wat verschillende meningen in Regensburg aanwezig. De aanwezigheid van twee Franse ambassadeurs met de opdracht het bereiken van een compromis te verhinderen, maakten het niet eenvoudiger.

Zowel aan katholieke als aan protestantse zijde waren er groepen die aandrongen op religieuze eenheid. Aan katholieke zijde waren dit Brandenburg, de Palts, Gulik-Kleef en de bisschoppen van Keulen en Augsburg. Philip van Hessen en zijn theoloog Bucer drongen namens de protestanten aan op het bereiken van een overeenkomst, tegenover hen stonden Johan Frederik van Saksen en Luther die de besprekingen verspilde tijd vonden.²¹

Met zoveel verschillende meningen kon er van alles gebeuren.

De religieuze besprekingen tijdens de rijksdag

Op 5 april werd de rijksdag door de keizer geopend. Deze deed gelijk een voorstel om de wijze van bespreken te regelen. Hij zou een aantal personen voordragen die besloten gesprekken zouden voeren en als zij tot overeenstemming kwamen zou de rijksdag het voortgebrachte resultaat beoordelen. Dit resultaat zou pas daarna aan de paus worden voorgelegd. Na het haast gebruikelijke geharrewar, vooral de reactionaire katholieken protesteerden, gingen beide partijen akkoord, mede door de druk van Karel.²²

De partijen accepteerden zodoende dat de keizer de zaken stuurde, en niet de paus.

Nadat deze eerste hindernis was genomen, maakte Karel op 20 april de deelnemers aan de gesprekken bekend. Namens de katholieken waren dit Eck, Gropper en Pflug. De protestanten waren vertegenwoordigd door Melanchton, Bucer en Pistorius, vooral hervormingsgezinde theologen dus. De gesprekken werden geleid door Frederik van de Palts en Granvelle, tevens waren er zes leken als getuige aanwezig.²³ Contarini nam niet deel aan de gesprekken. Dit was ook nooit de

bedoeling geweest. Wel werd hij veelvuldig geconsulteerd.

Op 23 april verraste Granvelle Contarini door hem het Regensburger boek ter inzage te geven en te zeggen dat dit de basis voor de besprekingen vormde. Contarini stelde een aantal wijzigingen voor en deze werden in de gesprekken meegenomen. Zijn reactie was positief.²⁴

Toen de gesprekken op 27 april begonnen, toonden ook de deelnemers zich verrast zodra hen duidelijk werd dat de discussie aan de hand van het Regensburger boek gevoerd zou worden. Toch accepteerden zij dit uiteindelijk.

De gesprekken begonnen voorspoedig en op twee mei werd er zelfs overeenstemming bereikt over de rechtvaardiging voor God, voordien één van de grootste tegenstellingen. Daarna ging het echter moeizamer en op 5 mei belandde men in een patstelling over de transsubstantiatie. Over een aantal van de overgebleven artikelen werd nog overeenstemming bereikt, maar over de belangrijkste niet.²⁵

Karel en Granvelle probeerden door de druk op te voeren de deelnemers tot overeenstemming te bewegen, maar dit mocht niet baten. Met name Melanchton, maar ook de overige deelnemers waren de discussies meer dan moe en verlangden naar de afsluiting ervan. Dit gebeurde op 25 mei.²⁶

De theologische gesprekken waren mislukt.

De genomen besluiten op de rijksdag

Het stranden van de theologische gesprekken dreigde van de rijksdag een totale mislukking te maken. Als er geen religieuze vrede kwam, kon Karel zijn politieke plannen onmogelijk realiseren. Bovendien werd voor hem de tijd steeds knapper, hij wilde namelijk in 1541 ook proberen Algiers te veroveren. Daarom probeerde Karel nog een compromis te bereiken.

Als eerste poging daartoe legde hij het Regensburger boek aan de standen voor, met het verzoek om de artikelen waarover overeenstemming was bereikt te accepteren. Beide partijen in de standen weigerden dit echter.²⁷

Nu de gesprekken mislukt waren, hadden de extremen aan beide zijden meer invloed gekregen. De gematigden hadden immers hun krediet verspeeld met het mislukken van de besprekingen.²⁸

Dit maakte het bereiken van een compromis bijkans onmogelijk.

Voor Karel werd met het mislukken van de besprekingen en het verwerpen van zijn voorstel door de standen duidelijk dat de eenheid van het Duitse rijk niet op vreedzame wijze was te herstellen. Op het moment verkeerde hij echter totaal niet in de positie om een oorlog tegen de protestanten te voeren, hoezeer met name Beieren en Mainz daar ook op aandrongen, als hij het al per direct wilde. Bovendien had hij de steun van alle vorsten nodig om de Turken te bestrijden. Daarom trachtte hij nogmaals een tijdelijke rust in Duitsland te bewerkstelligen. Tegelijkertijd trof hij ook voorbereidingen om een zo sterk mogelijk positie in het Duitse rijk te verkrijgen. Dit laatste bleek uit de regeling die hij met de landgraaf van Hessen trof. Deze werd op de rijksdag vastgelegd en bekend gemaakt: Philip moest uitbreiding van de Schmalkandische Bond en Franse inmenging voorkomen en mocht geen militaire activiteiten ondernemen.²⁹

Naast alle tegenstellingen tussen de partijen binnen het rijk was Karel zelf ook behoorlijk ontstemd door de teleurstellende resulta-

ten. Toen Contarini namelijk op 15 juni namens de paus berichtte dat deze een concilie wilde organiseren verwierp Karel dit als mosterd na de maaltijd.³⁰

Een concilie had immers weinig zin nu de tegenstellingen weer waren aangescherpt.

Karel en Granvelle deden een aantal voorstellen die telkens werden verworpen. De katholieken accepteerden de neutrale voorstellen niet, terwijl de protestanten deze eisten om akkoord te gaan. Vooral Joachim van Brandenburg steunde de keizer bij diens voorstellen sterk, net als de overige neutrale partijen, maar zij hadden zoals gezegd veel invloed verloren.

Uiteindelijk wist Karel toch een compromis te formuleren dat de rijksdag op 29 juli accepteerde. Hierin stond dat er op een algemeen concilie over de religieuze tegenstellingen zou worden beslist. Als de paus dit niet bijeenriep dan zou het buiten hem om in Duitsland worden georganiseerd of op de volgende rijksdag plaatsvinden. De huidige religieuze situatie zou tot de uitspraak van dat concilie blijven bestaan. Hiernaast waren er een aantal geheime clausules nodig

Op 5 mei belandde men in een patstelling over de transsubstantiatie

om beide partijen tevreden te stellen. De protestanten konden hun geloof belevan zonder het risico van vervolging, ook in overwegend katholieke gebieden. Terwijl de katholieken werd beloofd dat hun rechten en privileges gehandhaafd bleven. Dit compromis gaf iedereen, weliswaar ongemerkt, gelijk en had dus weinig waarde.³¹

Wel gaf het Karel een moment van rust en was er in vastgelegd dat de standen hem troepen gaven in de strijd tegen de Turken. Niettemin was het overduidelijk dat een vreedzame oplossing van de religieuze tegenstellingen onmogelijk was en dat Karels plannen hiervoor op de klippen waren gelopen.

Conclusie

Het is duidelijk dat Karel op de rijksdag te Regensburg probeerde te bereiken dat het protestantisme en het katholicisme zich zouden verzoenen en het Duitse rijk daardoor weer een religieuze en politieke eenheid zou vormen. Ook is het duidelijk dat dit voornemen totaal mislukte. Aan het einde van de rijksdag stonden beide religies weer scherp tegenover elkaar en was de hoop dat er in de nabije toekomst overeenstemming kon worden bereikt verdwenen.

De keizer had veel baat bij een religieuze verzoening. Ten eerste was de kans op een godsdienstoorlog in het Duitse rijk dan verdwenen. Als tweede konden de Fransen de tegenstellingen in Duitsland niet meer tegen hem uitspelen. Als derde en belangrijkste zou Karel eindelijk met de steun van de Duitse vorsten tegen de Turken ten strijde kunnen trekken. De motieven van Karel waren dus duidelijk.

Karel zette na het Frankfurter uitstel alle zeilen bij om in Regensburg de verzoening te realiseren. De besprekingen in Spiers en Hagenau dienden als vooroverleg, maar mislukten jammerlijk. Vervolgens pakte hij de zaken in Worms zwaarder aan. Met het aanwijzen van Granvelle als gespreksleider liet hij zien dat hij alles wilde inzetten voor het slagen van de gesprekken. Dit bleek broodnodig te zijn want het was Granvelle die de geslaagde geheime gesprekken in Worms,

die de besprekingen reddend, opzette en tot een goed eind wist te brengen.

In Regensburg deed hij nogmaals zijn uiterste best. Allereerst probeerde hij de paus zolang mogelijk op een afstand te houden. Deze wilde immers alleen op eigen, voor de protestanten onacceptabele, voorwaarden de eenheid van de kerk herstellen. Daarnaast reageerde hij bijzonder gereserveerd op de voorstellen van de extreme partijen aan beide zijden. Vervolgens trachtte hij zo min mogelijk mensen bij de besprekingen te betrekken. Karel overlegde gedurende de besprekingen veel met de neutrale vorsten. Zodra hij merkte dat de besprekingen vast dreigden te lopen verhoogden hij en Granvelle de druk. Pas toen duidelijk was dat de besprekingen niet meer waren te redden gaf hij zijn plannen op. Het enige dat hij toen nog probeerde te realiseren was een tijdelijk uitstel om toch zijn politiek voort te kunnen zetten. Dit kon de mislukking van zijn plannen echter niet verhullen.

Uiteraard kunnen we aan de hand van dit historische fragment geen algemene uitspraken doen over de verhouding tussen religie en politiek. Desalniettemin hoeven en kunnen we dit fragment ook niet te negeren. De hele gang van zaken laat duidelijk de verhouding tussen de religieuze en politieke discussies in het Heilige Roomse Rijk zien. Karel moest om zijn politieke plannen te kunnen realiseren eerst de religieuze tegenstellingen oplossen. De religieuze discussies gingen aan de politieke vooraf. Weliswaar werden de religieuze gesprekken door een heel scala aan politieke motieven beïnvloed en waren de religieuze motieven dus vaak ook niet helemaal puur en bij een aantal partijen zelfs helemaal niet. Desondanks werd er nadrukkelijk eerst over religie gediscussieerd en gebeurde dit bovendien op het scherpst van de snede.

Personalia

Lammert van Hemert studeert geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Noten

1 Dit artikel is een bewerking van een scriptie geschreven voor de cursus 'Het Spaanse

wereldrijk, 1500-1700' aan de Universiteit Utrecht op 6 november 2000.

2 Karl Brandi, *Keizer Karel V, vorming en lot van een persoonlijkheid en een wereldrijk* (Amsterdam, z.j. Nederlandse vertaling), 398v. en Karl Brandi, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation* (Darmstadt, 1960), 241.

3 Brandi gaat op pagina 383 van *Karel V* nader in op de inhoud van het Franfurter uitstel.

4 Zie voor de inhoud van de reacties op het Franfurter uitstel: Brandi, *Deutsche Geschichte*, 241; Peter Matheson, *Cardinal Contarini at Regensburg* (Oxford, 1972), 10-12 en Horst Rabe, *Deutsche Geschichte, 1500-1600, Das Jahrhundert der Glaubensspaltung* (München, 1991), 378.

5 Matheson, *Cardinal Contarini*, 13.

6 Ibidem 13v.

7 Ibidem 14, 21.

8 Brandi, *Karel V*, 401.

9 C. Augustijn, *De godsdienstgesprekken tussen Rooms-Katholieken en protestanten van 1538 tot 1541*, in: 'Verhandelingen rakende den Natuurlijken en Geopenbaarden Godsdienst' 30

(Haarlem, 1967) 36-42.

10 Ibidem 49; Matheson, *Cardinal Contarini*, 24v.; Brandi, *Karel V*, 403v.; Hajo Holborn, *A History of Modern Germany, The Reformation* (New York, 1959) 223.

11 Albrecht Pius Lutzenberger, *Glaubenseinheit und Reichsfriede, Konzeptionen und Wege Konfessionsneutraler Reichspolitik, 1530-1552 (Kurpfalz, Jülich, Kurbrandenburg)* (Cöttingen, 1982) 221-26 en Brandi, *Karel V*, 404v.

12 Lutzenberger, *Glaubenseinheit*, 218v. en Augustijn, *Godsdienstgesprekken*, 50-54.

13 Ibidem 47.

14 Ibidem 54-57 en Lutzenberger, *Glaubenseinheit*, 219.

15 Brandi, *Deutsche Geschichte*, 242; Brandi, *Karel V*, 405v. en Augustijn, *Godsdienstgesprekken*, 59v.

16 Ibidem 61-63.

17 De inhoud hiervan wordt behandeld door Augustijn in *Godsdienstgesprekken*, 64-68.

18 Brandi, *Karel V*, 408.

19 Matheson, *Cardinal Contarini*, 53-57. Matheson beschrijft in hoofdstuk vier van *Cardinal Contarini* diens leven en achtergrond uitvoerig.

20 Ibidem 67-70, 73v.

21 Augustijn, *Godsdienstgesprekken*, 74v.

22 Ibidem, 79v.; Rabe, *Deutsche Geschichte*, 380 en Matheson, *Cardinal Contarini*, 84-87.

23 Ibidem 93; Rabe, *Deutsche Geschichte*, 380v.; Augustijn, *Godsdienstgesprekken*, 80v.; Lutzenberger, *Glaubenseinheit*, 229v. en Brandi, *Karel V*, 408v. Op de genoemde plaatsen wordt tevens dieper ingegaan op de deelnemers.

24 Matheson, *Cardinal Contarini*, 101.

25 Er werd met name geen overeenstemming bereikt over de biecht, de kerkorde en de heiligenverering. In Matheson, *Cardinal Contarini*, 105-144 en Augustijn, *Godsdienstgesprekken*, 83-110 wordt uitvoerig ingegaan op de theologische inhoud van het Regensburger boek en de besprekingen.

26 Rabe, *Deutsche Geschichte*, 381; Lutzenberger, *Glaubenseinheit*, 230v.; Brandi, *Karel V*, 409-411.

27 Brandi, *Karel V*, 411.

28 Matheson, *Cardinal Contarini*, 150 en Lutzenberger, *Glaubenseinheit*, 236v.

29 Brandi, *Karel V*, 412v. en Rabe, *Deutsche Geschichte*, 382v.

30 Brandi, *Karel V*, 411 en Matheson, *Cardinal Contarini*, 162.

31 Brandi, *Karel V*, 414v.; Augustijn, *Godsdienstgesprekken*, 124-126; Rabe, *Deutsche Geschichte*, 382 en Matheson, *Cardinal Contarini*, 170.

Duitse hervormers, onder wie Maarten Luther en Philip Melancton; Lucas Cranach de Jongere, na 1540

‘De puriteinse dagindeling ko

Interview me

W.J. op 't Hof werd op 20 oktober 1947 te Rotterdam geboren. Hij studeerde van 1966-1972 aan de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit te Utrecht. In dat laatste jaar haalde hij het doctoraal examen met als hoofdvak Geschiedenis van het gereformeerde Protestantisme. Als predikant van de Nederlandse Hervormde Kerk diende hij de gemeenten van Hedel en Ouddorp. In 1987 promoveerde hij op een lijvige studie van 737 bladzijden, getiteld: Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1822.

Momenteel is hij predikant in Nederhemert. Van het kerkhistorisch tijdschrift *Documentieblad Nadere Reformatie* is op 't Hof redactiesecretaris, terwijl hij voorzitter is van de Stichting Studie der Nadere Reformatie. Dr. W.J. op 't Hof heeft honderden wetenschappelijke publicaties op zijn naam staan. Inmiddels geldt de Nederlands hervormde predikant uit Nederhemert als een autoriteit op het gebied van het piëtisme. Zowel in Nederland als in buitenland is hij bekend vanwege zijn nieuwe inzichten die een doorbraak voor het piëtismeonderzoek betekenden. De geschriften van deze calvinistische vroomheidsbeweging hebben zijn warme belangstelling. ‘Het lezen van dergelijke boeken is stichtelijk en heeft daarnaast wetenschappelijke waarde.’

- door Ton van der Schans en Pieter Verhoeve -

Hoe zou u het puritanisme willen omschrijven? Kunt u ook een afbakening geven van dit begrip ten opzichte van de begrippen piëtisme en Nadere Reformatie?

Het puritanisme streefde een op bijbelse leest geschoeide zuivering van de Anglicaanse Staatskerk na. Omdat dit streven stuksloeg op de onwil van de politieke en kerkelijke autoriteiten, zag het ene deel van de aanhang geen andere weg dan breken met de Staatskerk. Het andere deel wilde die stap niet zetten en ging zich vooral toeleggen op het persoonlijke geloofsleven in al zijn facetten, dat overigens van meet aan tot de kern had behoord. De vroomheid is het belangrijkste verbindende element tussen al de verschillende segmenten van het puritanisme als historisch verschijnsel.

Het piëtisme is een koepelterm waaronder alle vroomheidsbewegingen verstaan worden. Gewoonlijk wordt het beperkt tot het protestantisme, maar wat mij betreft mag men het piëtisme niet alleen

in de breedste zin des woords internationaal en interseculair, maar ook interconfessioneel opvatten. Wat is er op tegen om Thomas à Kempis en Augustinus onder het piëtisme te scharen? De wezenlijke constante in het historisch fenomeen piëtisme zie ik in de katholieke vroomheid, dat wil zeggen de bijbelse, authentieke vroomheid van de kerk van alle eeuwen en plaatsen. Maar dan wel de vroomheid zoals die zich verzet tegen verwording en misstanden, want het reactionaire uitgangspunt is bepalend voor het piëtisme.

De Nadere Reformatie was die beweging binnen het Nederlandse gereformeerde piëtisme die via procedurele en inhoudelijke reformatieprogramma's niet slechts aangaf wat er verkeerd was, maar ook via het indienen daarvan bij burgerlijke en kerkelijke overheden heel concreet de verwerkelijking daarvan trachtte te bereiken. In de praktijk betekende dit dat de nadere reformatoren de theocratie niet zozeer als denkbeeld koesterden als wel metterdaad nastreefden. Wanneer het theocratische optreden verflauwt en achter de horizon verdwijnt, spreken we weer van piëtisme. In de zeventiende eeuw begon dit proces al met het Coccejanisme, terwijl het in de achttiende eeuw toonaangevend zou worden.

W. van 't Spijker constateert in het handboek 'Het puritanisme' [voor recensie zie verderop in dit nummer] dat de belangstelling van het puritanisme is toegenomen. Deelt u deze mening?

Wanneer je Ryle en Spurgeon als puriteinen ziet dan is de belangstelling zeker toegenomen. Ook vanuit de evangelische richting waar behoefte ontstaat om naar de wortels te zoeken. Ik beschouw een puriteins geschrift pas echt puriteins als het vóór de achttiende eeuw is verschenen. Na die tijd wordt het toch wat minder kwalitatief, minder sprankelend. Door de jaren heen zijn zulke puriteinse geschriften steeds herdrukt. Ik heb wel het idee dat vooral jongeren zich weten aangesproken door de rijke inhoud van puriteinse geschriften. Bevindelijke prediking en bevindelijke geschriften hebben altijd een breed publiek gehad.

Wat is de stand van het onderzoek naar het puritanisme?

Het wetenschappelijk onderzoek in Engeland naar het puritanisme als vroomheidsbeweging valt tegen. Wel is er vooral in Amerika veel onderzoek naar mannen als Owen en Edwards. Echter, en dat geldt ook voor het Nederlandse onderzoek naar het puritanisme, het is vooral theologisch gekleurd. Er zou eigenlijk meer archiefonderzoek gedaan moeten naar de kerkenraadsacta. Hoe functioneerde de tucht onder de puriteinen? Waarschijnlijk is deze, net als in de Republiek, per plaats in verschillende frequentie gehanteerd. Er is echter nog weinig over bekend.

Vrij algemeen is inmiddels aanvaard dat de wortels van het purita-

nt voort uit het kloosterleven'

W.J. op 't Hof

nisme historisch gezien mede in de Middeleeuwen liggen. Er zijn niet alleen duidelijke parallellen met bijvoorbeeld vertegenwoordigers van de Moderne Devotie en de puriteinen, je kunt zeggen dat de middeleeuwse vroomheid een wezenlijke inspiratiebron is geweest voor het piëtisme. Gisbertus Voetius, in ons land de onbetwiste kampioen der gereformeerde leer, noemde *De Imitatione Christi* van Thomas à Kempis, na de Bijbel het meest goddelijke boek. En hij was niet de enige! Een opmerkelijke vondst deed ik toen ik ontdekte dat Willem Teellinck, algemeen gezien als de vader van de Nadere Reformatie, in beide delen van zijn *Sleutel der Devotie* grote stukken van een roomse vertaling van *De Imitatione Christi*, invoerde, zij het aangepast. Tientallen piëtistische predikanten hebben in de zestiende en zeventiende eeuw waardering opgebracht voor middeleeuwse vroomheidsuitingen.

U sprak zojuist over archiefonderzoek. Kunt u die notie van archiefonderzoek verder uitleggen?

Bronnen geven niet alles weer wat daadwerkelijk in een bepaalde tijd afspeelde.

Dr. W.J. op 't Hof

Wanneer je slechts één soort bron gebruikt krijg je een heel eenzijdig beeld. Je moet bij historisch onderzoek eerst de verschillende bronnen uit die periode onderzoeken om dan pas het plaatje in te vullen. Dat gebeurt nog te weinig. Er ligt voor het piëtismeonderzoek nog buitengewoon veel ontginningswerk in wat ik nu even seculiere bronnen noem. In het verleden zijn deze archieven niet of nauwelijks onderzocht voor de vele biografieën die over vertegenwoordigers van het piëtisme geschreven. Maar in bijvoorbeeld de rechterlijke/notariële archieven ligt nog zeer veel historisch materiaal op ontginning te wachten. Mijn grote wens is, dat ik nog een keer brieven van gemeenteleden vindt. Maar deze egodocumenten zijn tot nu toe voor de zestiende en de zeventiende eeuw nog niet of nauwelijks gevonden.

Een vondst was bijvoorbeeld de kerkelijke attestatie van Willem Teellinck uit Engeland, ondertekend door puriteinse voormannen als John Dod en Robert Cleaver, in het Koninklijk Huisarchief!

De puriteinen zijn door tijdgenoten niet altijd gewaardeerd. Heeft u een verklaring?

Het nadeel van de puriteinen is dat het hoogtepunt van hun invloed plaatsvond tijdens het protectoraat van Cromwell. Een scheiding van kerk en staat zoals we die nu kennen, was er niet. Zodoende werden de puriteinen vereenzelvigd met de hardhandige Cromwell, ook na zijn bewind. Dat heeft ze geen goed gedaan. De independenten en congregationalisten die in het Cromwell-tijdperk zegevierden, werden vereenzelvigd met de rigoureuze aanpak van Cromwell. Dat heeft achteraf gezien, als een boemerang gewerkt.

Iets vergelijkbaars zien we ook in Nederland. De Synode van Dordrecht van 1618/1619 leek een klinkende overwinning voor het

Het puritanisme is de protestantse vroomheidsbeweging die ontstaan is uit de Anglicaanse Kerk. De puriteinen verzeten zich tegen de in hun ogen onvoldoende doorgezette Reformatie onder Hendrik VIII. Ze wilden de kerk zuiveren van alle roomse overblijfselen in de liturgie, ceremoniën en kerkorde. De puriteinen ondervonden steeds veel tegenstand, maar de aanvaarding van de Westminster Confessie (1646) vormde een hoogtepunt.

Na het protectoraat van Cromwell raakte de puriteinse reformatiesdwang in een impasse en legde de puriteinen zich meer toe naar het terrein van de innerlijke vroomheid. Deze vroomheidsgeschieden weten vele evangelische en reformatoren christenen over de hele wereld nog steeds te waarderen.

rechtzinnige calvinisme, maar luidde eigenlijk haar verval in. De overheid kreeg meer grip op de kerk en wilde er een volkskerk van maken. Daardoor werd de kerk in piëtistisch opzicht moeilijker te beheersen. De Dordtse Synode betekende eigenlijk een Pyrrhusoverwinning. Als er ooit een tijd geweest is, waarin een waarlijk gereformeerde kerkorde ingevoerd had kunnen worden, dan was dat toen. Maar de overheid heeft het tegengehouden. Hetzelfde geldt voor de tucht. Deze werd in nogal wat gevallen door de overheid onmogelijk gemaakt.

De theocratische glans was er voor Cromwell toch al een beetje af?

De tegenwerking van de puriteinen was er inderdaad al vroeg. Rond 1600 al besloot William Perkins zich meer te gaan richten op de innerlijke vroomheid, in plaats van de overheid te vragen om in samenwerking het verval der zeden aan te pakken! Bij hem begon een omslag van een meer theocratische gerichtheid naar een nadrukkelijker accent op de vroomheidsbeleving. In de achttiende eeuw is het puritanisme toch veel minder sprankelend. De tijd werkte in haar nadeel. Het puritanisme werd heel duidelijk een subcultuur. Een ontwikkeling die al in de late zeventiende eeuw was ingezet.

U benadrukt de link tussen het Engelse puritanisme en de Nederlandse Nadere Reformatie. Kunt u deze relatie verduidelijken?

Versillende Nederlanders zijn door een bezoek aan Engeland beïnvloed door het puritanisme. Teellinck is een bekend voorbeeld.

Aankomst van de puriteinen in Noord-Amerika; gravure uit de negentiende eeuw

Maar dit verschijnsel moet je ook weer niet overschatten. De puriteinen hebben vooral via hun boeken ontzettend veel invloed in ons land gehad. Dat heb ik zowel in mijn proefschrift (*Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands 1598-1622*, red.) als in mijn bijdrage aan het handboek laten zien. Het gaat dan om ruim zevenhonderdduizend exemplaren van vertaalde puriteinse boeken die in de zeventiende eeuw in ons land gedrukt zijn. Dat is een ontstellende hoeveelheid. Zeker wanneer je bedenkt dat de mensen niet zomaar een boek kochten voor de sier, maar om erdoor gesticht te worden. De gemiddelde zeventiende-eeuwer koper van zo'n stichtelijk boek kon het zich immers niet permitteren een boek ongelezen in de kast te laten staan. Voor zover we nu weten zijn vooral predikanten fervente afnemers van de puriteinse werken geweest, maar het genoemde aantal geeft aan dat het absoluut niet tot die groep beperkt is geble-

ven. Helaas staat het receptie-onderzoek van dit genre lectuur nog in de kinderschoenen.

Wat is uw visie op de strakke religieuze dagindeling van het puritanisme?
Historisch zie ik maar één voorloper: de stringente dagindeling met de vaste gebedstijden e.d. zoals die in de kloosters gangbaar was. Het is mijn stelling dat de puriteinen onder andere (!) deze devotionele dagschematisering aan de voorreformatorische tijd en praktijk ontleend hebben. Het is hun prestatie geweest allerlei devotionele ele-

'Het lezen van dergelijke boeken is stichtelijk en heeft daarnaast wetenschappelijke waarde'

menten van het monastieke bestaan te transponeren in het andere - en ook bijbelse - maatschappelijke kader van het gezin.

Ook hier loopt een lijn vanuit de Middeleeuwse mystiek via de Moderne Devotie naar het puritanisme, en van hieruit naar de Nadere Reformatie en naar bijvoorbeeld het Duitse, Zwitserse en Hongaarse gereformeerde piëtisme.

Het gewone volk, bijvoorbeeld op het platteland, kon nauwelijks lezen. Was de invloed van het puritanisme in de Republiek dan opgelegd?

Ik zou dat niet zo snel zeggen. Ik ben nu bezig met een studie over de aanhang op gemeenteniveau van de nadere reformator Jacobus Koelman in Sluis. Een dienstmeisje, van wie ik laat zien dat ze een fervente aanhangster van zijn nader-reformatorisch streven was, bezat blijkens haar testamenten, zo blijkt uit het notarieel archief, een Engelse en een Nederlandse bijbel. Ze kon dus lezen. Maar ze zette ook haar handtekening onder haar testament. De Republiek was in verhouding met het buitenland zeer geletterd. Deze dienstmaagd is trouwens een zeer interessant onderzoeksobject. Er is nog vrijwel niets bekend over vrouwelijke aanhangers van het puritanisme op gemeenteniveau. Het genoemde dienstmeisje legateeerde een voor haar doen grote som aan de inmiddels uit Sluis verdreven Koelman. Op de achtergrond hiervan zie ik de puriteinse gewoonte om predikanten die een 'officieuze' predikantsplaats bezetten, via donaties en legaten in hun levensonderhoud te laten voorzien. Dat die puriteinse beklijving ook een - zij het beperkte - maatschappelijke kant kende, blijkt eveneens in Sluis. Op Tweede Paasdag 1673 openden de aanhangers van Koelman demonstratief hun winkels, zelfs onder kerktijd!

Hoe staat het met de internationale bestudering van het puritanisme?

In Duitsland bestudeert men nagenoeg alleen het Lutherse piëtisme en dan ook nog in een wel zeer nationalistische context. Er wordt enorm veel geld voor beschikbaar gesteld, desondanks is de internationale uitstraling ervan gering. In Engeland ligt dat wel iets anders. Hoewel... het onderzoek daar is heel erg gefragmenteerd. Er is nagenoeg geen samenwerking tussen universiteiten en faculteiten. Iemand als dr. Nicholas Tyacke doet verdienstelijk werk, hij bestudeert overigens niet zozeer het vroomheidsaspect van de beweging. We moeten concluderen dat het meeste onderzoek in Nederland gebeurt. Bovendien, en dat is helemaal uniek, hier worden veel puriteinse werken in facsimilevorm uitgegeven door de Schatkamer in Rumpst. De gretigheid waarmee ze vervol-

'Ik zie mezelf gra

Dr. Nicholas Tyacke

Op een typisch Londense regenachtige avond ontmoet ik dr. Nicholas Tyacke in zijn kantoor in University College Londen. Drie wanden zijn tot het plafond gevuld met boekenkasten en overal liggen stapels boeken, onder andere zijn zojuist verschenen *Aspects of English Protestantism c. 1530-1700*, een bundel essays met ruime aandacht voor het puritanisme en arminianisme. Nog voordat hij me goed en wel heeft binnengelaten begint ons gesprek al, en enthousiast vertelt hij over zijn onderzoek. Pas uren later sta ik weer buiten met een hele stapel aantekeningen.

een socio-culturele en een politico-religieuze definitie, en opteert voor die laatste. Een puritein is voor hem een non-conformist, een dissenter. Als ik Van 't Spijker citeer die argumenteert dat in 'theologie en spiritualiteit' het 'eigen wezen' van het puritanisme ligt, antwoordt hij enigszins terughoudend: 'Dat is zeker een belangrijke dimensie.'

Tyacke zal de eerste zijn om het belang van theologie te erkennen, en heeft sommige historici wel verweten dit aspect juist te verwaarlozen en de 'irrelevantie van theologie' te benadrukken. Dit werd natuurlijk vooral gedaan door de marxisten. Christopher Hill had in zijn *Intellectual origins of the English Revolution* gesteld dat ideeën slechts de 'stoom van de geschiedenis' zijn. Aan de andere kant, met een te strikte 'devotionele' definitie van puritanisme heeft hij moeite: 'mijn probleem daarmee is dat het een grijs gebied is', zegt hij. Veel piëtisten vertaalden katholieke werken en pasten die aan: 'als je katholiek materiaal kan hergebruiken, dan is het christelijk'.

Tyacke had veel belangstelling voor de revisionistische beweging zoals die in de jaren zestig opkwam. Daarin werd met name de klas-

- door David Onnekink -

Op de voorkant van zijn nieuwe boek staat een zestiende-eeuwse gravure van de Hof van Eden. 'Kijk eens naar de apen in de boom', wijst hij me aan, 'ze spelen met de appel, wellicht een darwinistische interpretatie van de Val?', lacht hij. Maar al spoedig richten we ons op de inhoud van dit fascinerende boek. De vragen die ik hem stel worden omstandig en eloquent beantwoord en hij verbindt verschillende aspecten van het onderzoek naar puritanisme met het gemak van iemand die hier al jaren mee bezig is. Dat is dan ook het geval. Tyacke begon zijn studie geschiedenis in Oxford in 1959 onder begeleiding van Christopher Hill en raakte daar gefascineerd door vroegmoderne kerkgeschiedenis. In 1965 werd hij *assistant lecturer* aan University College London, en sindsdien is hij daar nog steeds werkzaam, nu als *reader*. Het zojuist verschenen boek bundelt twaalf van zijn essays verschenen over een periode van zo'n drie decennia. Ze zijn niet opnieuw geredigeerd of aangepast. Hoewel Tyacke door de jaren heen zijn mening regelmatig bijstelde, meent hij dat de waarde van deze essays juist ligt in de weerspiegeling van zijn eigen ontwikkeling als academicus, tegen de achtergrond van het veranderende historisch debat. Ideeën over geschiedenis zijn niet statisch, meent hij, en de meerwaarde van deze bundel is vooral gelegen in de magistrale introductie waarin hij deze historische ontwikkeling analyseert.

In een discussie over puritanisme lijkt het me goed hem te vragen hoe hij een puritein definieert. Hij maakt een onderscheid tussen

Dr. Nicholas Tyacke

ig als neo-whig'

er het puritanisme

sieke Whig visie (de puriteinen zouden een cruciale rol hebben gespeeld in de vooruitgang van de Engelse vrijheden) bekritiseerd. Hierin stond de zogenaamde Merton these centraal, waarin de opkomst van het puritanisme en de moderne wetenschap direct verbonden werd. Uiteraard waren, ironisch genoeg, ook de marxisten enthousiast hierover; puriteinen, de bourgeoisie en de parlementariërs zouden in de jaren 1640 en 1650 de reactionaire landed class ten val hebben gebracht. 'Ik blijf zeer kritisch ten aanzien van de Merton these', zegt Tyacke. Hijzelf schreef, wellicht ietwat provocerend, over de 'opkomst van het arminianisme' in dit verband, en meende dat de arminianen evenveel hadden bijgedragen aan de opkomst van de moderne wetenschap. De revisionisten deden dus wel wat af aan het belang van de rol die puriteinen speelden. Sindsdien is Tyacke weer iets op zijn treden teruggekomen, en hij meent nu dat het revisionisme wellicht te ver is doorgeslagen. 'De tijd is gekomen om het puritanisme weer te herstellen in zijn rechtmatige politieke en religieuze positie', schreef hij meer recentelijk, en aan mij legt hij uit: 'Historici zien nu – in reactie op revisionisme – puriteinse continuïteit, dat puriteinen niet worden geneutraliseerd en geabsorbeerd in de kerk van James I.' In zijn *From persecution to toleration* staat nu een artikel van zijn hand over de 'opkomst van het puritanisme'. En hij vervolgt: 'Ik ben zeer kritisch ten aanzien van revisionisme ... ik zie mezelf graag als neo-whig.'

Uiteraard is dat een wat problematisch begrip, en Tyacke voelt weinig voor een restauratie van Whig-historiografie. Hoewel hij veel ziet in een langetermijnbenadering, zoals de marxisten en whigs die voorstaan, heeft hij weinig op met hun methode. Zijn belangrijkste bezwaar is de ideologische motivatie. Hij herinnert zich een gesprek met een oude studiegenoot van hem, Richard Dawkins (nu vooral bekend door zijn werk over evolutionaire biologie), die zich destijds verbaasd toonde over Tyackes bezwaren ten aanzien van het marxisme, wat in zijn ogen niets meer was dan een hypothese, zoals de wetenschap die altijd hanteert. Maar Tyacke was het hier fundamenteel mee oneens: 'Richard', zei hij, 'het is geen hypothese. Als marxisme een hypothese zou zijn die je kunt testen, dan zou het prima zijn, maar het is een dogma.' Marxisme is, zegt hij, 'diep onwetenschappelijk.'

Met het werk van Trevor-Roper, die de puriteinen vooral in machts-politieke context bestudeerde, kon Tyacke ook niet goed uit de voeten: 'de materialistische interpretatie liet me zeer onbevredigd'. Tyacke, voorzichtig, omdat hij de term niet prettig vindt, ziet zichzelf als empirist. Hij kan niet anders dan concluderen dat religieuze ideeën een enorme impact kunnen hebben op de loop van de geschiedenis. 'Rechtvaardiging door het geloof is een heel erg

belangrijke zaak... Het ging om "explosieve" ideeën.' Tyacke moet dan ook niets hebben van historici die menen dat het protestantisme 'van boven af' is opgelegd; het 'kroop van onder naar boven', zo stelt hij. Was de Reformatie in belangrijke mate het gevolg van een volksbeweging? 'Absoluut, absoluut.'

Het historisch debat over puritanisme is altijd sterk beïnvloed geweest door ideologische factoren. De revisionisten waren zeer ontevreden over de nadruk die marxisten en whigs legden op het verband tussen de opkomst van het puritanisme, kapitalisme en moderne wetenschap, en verwelkomden Tyackes aanvankelijke nadruk op de religieus pluralistische aard van de wetenschappers.

De historicus moet laveren tussen de Scylla en Charibdis van een volkomen relativisme (zoals het postmodernisme) en een volkomen ideologische verstrengeling (zoals het marxisme)

Veel revisionisten waren zelf rooms-katholiek of anglicaans. Hoe denkt Tyacke daarover? Hij is niet noodzakelijkerwijs afkerig van ideologische bagage. Eamon Duffy, een praktiserend katholiek die het indrukwekkende *The stripping of the altars* schreef, een studie over de val van het katholicisme in Engeland, heeft een onberispelijke academische reputatie. Tyacke is kritischer over iemand als Judith Maltby, een anglicaan die een studie schreef over volksgeloof in vroegmodern Engeland. Haar boek bleek een bestseller onder het anglicaanse kerkvolk, en Tyacke is ongerust over het objectieve gehalte hiervan. Hedendaagse theologie of politiek (de revisionisten werden door sommigen gezien als conservatieven en Thatcherites) is iets waar Tyacke zich verre van houdt.

Ik vraag Tyacke wat zijn eigen achtergrond is. Hij beschrijft zichzelf als agnost, maar hij voelt niet de behoefte partij te kiezen: 'Ik wil geen dode mensen aanvallen ... ik zou zeggen dat het in principe mogelijk moet zijn om te empathiseren.' Kan een katholiek objectief over katholieke geschiedenis, of een protestant objectief over protestantse geschiedenis schrijven? Hij kiest zijn woorden zorgvuldig: 'In principe zou het mogelijk moeten zijn'. Het zijn vooral de marxisten die hij te veel ideologische bevlogenheid verwijt: 'Je kunt geen ideeën bestuderen in een vacuüm', zegt hij, 'maar er was lang een tendens om religie te sociologiseren ... daar ben ik altijd erg sceptisch over geweest.' Hij ziet liever een *free floating* (een term die vaak

De kathedraal van Canterbury

terugkomt in het gesprek) verhouding tussen iemands achtergrond en zijn wetenschapsbeoefening. De historicus moet laveren tussen de Scylla en Charibdis van een volkomen relativisme (zoals het postmodernisme) en een volkomen ideologische verstrengeling (zoals het marxisme), en Tyacke ziet het empirisme, met zijn tekortkomingen, als de enige werkelijk wetenschappelijke methode.

Ik laat hem het boek van Op 't Hof zien over het puritanisme, dat hij om begrijpelijke redenen niet heeft gelezen. Diens conclusie over een puriteinse Noordzeecultuur (nl. Engeland, Schotland en Nederland) vindt hij intrigerend, maar tevens problematisch; hij wil echter 'het argument niet per se afwijzen ... maar er is een diaspora die de zaak enorm compliceert'. Met name in de zeventiende eeuw, denkt Tyacke, waren er weinig continentale invloeden op het Engels puritanisme. Vice versa meent hij: 'Het is moeilijk te begrijpen waarom de Engelse puriteinen zo populair waren in Nederland', zegt hij met betrekking tot de vele Engelse geschriften die in het Nederlands werden vertaald. Er was in Nederland zelf toch genoeg kennis aanwezig? 'Dit brengt ons bij de vraag omtrent de aard van het Nederlands protestantisme.' Verder wil Tyacke niet gaan. Hij is, zo zegt hij, niet ouf met het continentaal puritanisme.

Kort reagerend op aanmerkingen van Op 't Hof, zegt hij nog: 'Het onderzoek naar puritanisme in het Verenigd Koninkrijk wordt zeker niet gedomineerd door theologen. Patrick Collinson, Peter Lake en talrijke anderen zijn zeker geen theologen, ikzelf evenmin. Dit zou echter wel voor de Verenigde Staten kunnen opgaan, hoewel zelfs daar Lake aan Princeton doceert. Ik ben erg verbaasd over het idee van een "verwaarlozing" van puritanisme in Engeland. Collinson, Lake en anderen zijn enorm productief geweest. Of denkt Op 't Hof soms aan de periode na 1640?'

Tyacke blijft zich intensief met het puritanisme bezighouden, en zijn 'Puritan Politicians and King James VI and I' zal later dit jaar in een bundel van Cambridge University Press verschijnen.

Nicholas Tyacke studeerde van 1959 tot 1965 aan Balliol College te Oxford, en kreeg vervolgens een aanstelling als assistant lector (later lecturer, senior lecturer, en sinds 1994 reader) aan University College London. In 1969 voltooide hij zijn proefschrift getiteld *Arminianism in England, in Religion and Politics, 1603-1640*. In 1987 kwam zijn *Anti-Calvinists: the Rise of English Arminianism c. 1590-1640* (Oxford 1987) uit, en meer recentelijk redigeerde hij *England's Long Reformation 1500-1800* (Londen 1998). Twee bundels redigeerde hij met anderen (*From persecution to toleration. the Glorious Revolution and religion in England* (Oxford 1991) (redactie met Ole Peter Gull en Jonathan Israel) en *The English Commonwealth 1557-1640* (Leicester 1979) (redactie met Peter Clark en Alan Smith). Tevens werkte hij langdurig aan *The history of the University of Oxford, IV. Seventeenth-century Oxford* (Oxford 1997). In 1992 was hij de grondlegger van het 'The Religious History of Britain, 15th to 18th centuries' seminar aan het Londense Institute of Historical Research. Zijn *Aspects of English Protestantism c. 1530-1700* (Manchester University Press 2001) verscheen onlangs.

Uit de schaduw

Opleving van de Eerste Wereldoorlog

Zelfs wie geen slagveldtoerist is, zal toch in een boekwinkel kunnen ontdekken dat de Eerste Wereldoorlog weer volop in de aandacht staat. De Arbeiderspers brengt Nederlandse vertalingen van buitenlandse oorlogsromans uit, zoals Frederic Mannings *Geslacht* en Henri Barbusse *Het vuur*. Ook over het ontstaan van de wereldoorlog is de discussie nog niet voorbij. In de afgelopen vijf jaar verschenen zowel oude verklaringen als die van Karl Kautsky voorzien van een nieuw commentaar als nieuwe studies die de schuld-vraag willen nuanceren.¹

- door Hans Krabbendam -

Deze hernieuwde aandacht is deels een gevolg van de behoefte om de balans van de twintigste eeuw op te maken, deels van de ontwikkelingen in de geschiedwetenschap. Onmiskenbaar heeft de Eerste Wereldoorlog een enorm stempel gedrukt op deze eeuw, maar meestal dient deze oorlog vooral als aanloop tot beschouwingen over de tweede. De Eerste Wereldoorlog stond tot nu toe in de schaduw van de Tweede, waardoor het eigen karakter onderbelicht is gebleven. De holocaust absorbeert alle aandacht en lijkt de Eerste Wereldoorlog haast tot een 'normale' oorlog te maken. Dat de Eerste ook zijn genocide kende (van de Armeniërs) wordt nogal eens vergeten.

In de laatste jaren kruipt de Grote Oorlog uit de schaduw van haar opvolger en wordt weer zelfstandig onderwerp en niet alleen een voorloper. Het monopolie van de Tweede Wereldoorlog als centrum van informatie over oorlogservaringen is doorbroken. Sinds het RIOD is omgedoopt tot NIOD en zijn doelstelling heeft verbreed, is er ook in Nederland meer ruimte ontstaan voor het onderzoek naar de eerste grote oorlog, die aansluit bij een internationale trend.²

Ging in een eerdere fase de belangstelling van historici vooral uit naar de militaire acties, de gruwelen van de loopgravenoorlog en de internationale diplomatie, recent onderzoek voegt daar internationale vergelijkende aspecten en effecten op de burgersamenleving aan toe.³

Nederland lijkt bezig aan een inhaalslag waarin allerlei vergeten aspecten van de Grote Oorlog worden onderzocht. Dankzij het

boek *De eeuw van mijn vader* van Geert Mak beseft weer iedereen dat elders in Europa de Eerste Wereldoorlog de grote scheidslijn vormt tussen de negentiende en twintigste eeuw en dat Nederland die ervaring miste. De oorlog verpletterde het optimisme, ondermijnde de westerse rechtstaat, veroorzaakte een democratische crisis en stimuleerde de opkomst van totalitaire regimes van de jaren twintig en dertig.

Recente publicaties leveren bouwstenen op die gebruikt kunnen worden om na te gaan in hoeverre de oorlog aan Nederland voorbij ging. Ingekaderd tussen boeken over de wereldwijde gebeurtenissen van de Eerste Wereldoorlog, concentreren twee publicaties zich over de lotgevallen van Nederland in deze periode. Dit recensieartikel volgt de spannende opleving van een oud thema.

De strategen

Het uitbreken van deze oorlog was voor de meeste Europeanen een totale verrassing, maar voor de legertop niet. 'Legers maken plannen', schrijft John Keegan in zijn standaardwerk *De Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. Dit boek is een politiek-militaire geschiedenis en biedt een uitstekend overzicht. De legerleidingen in de verschillende landen hadden hun plannen klaar liggen. Hun belangrijkste offensieve wapen was het spoorboekje. Wie het eerst zijn legers aan het front in positie had gebracht, had een geweldig voordeel. Het gevolg van deze voorbereiding was, dat toen het besluit tot mobilisatie viel, de oorlog onontkoombaar werd. De diplomaten, die voor de oorlog een hechte internationale elite vormden, werden

De oorlog verpletterde het optimisme, ondermijnde de westerse rechtstaat, veroorzaakte een democratische crisis en stimuleerde de opkomst van totalitaire regimes van de jaren twintig en dertig

overvleugeld door de militaire leiding, die de politieke vragen negeerde zonder dat ze over de gevolgen voor het hele land had nagedacht.

Toch beweert Keegan dat de oorzaak van de oorlog niet gelegen was in de snelheid van de troepenverplaatsing, maar juist in de traagheid van de diplomatie. De aarzeling van de Oostenrijkse autoriteiten om Servië aan te pakken sleepte heel Europa de oorlog in, waarbij het oorspronkelijke oorlogsbedrijf in de Balkan spoedig overvleugeld werd door de strijd in andere theaters.

De moderne oorlogsvoering liep als een trein, maar kende ook veel storingen. De meeste soldaten hadden prachtige, maar zware uni-

Een hele jonge Duitse krijgsgevangene met een Amerikaanse aalmoezener

formen met 27 kilo bepaking waarin per dag 32 kilometer moest worden afgelegd. Dat betekende een grote beproeving. Onverwachte tegenslag doemde op toen de wegen verstopt raakten en voedsel voor de drie miljoen paarden schaars bleek. Aan de kant van de verdedigers werd spoedig duidelijk dat de forten als zekere verdedigingsgordel hun tijd hadden gehad. De oorlog werd mobiel en alle kaarten werden gezet op de vuurkracht als middel tot de overwinning, ook al zou dat tot grote verliezen leiden. De grootste hindernis voor een offensieve doorbraak was het gebrek aan goede communicatie, waardoor elk offensief in verwarring eindigde, de aanvoerlijnen verbroken werden en de aanvalsgolf vaak door 'friendly fire' werd bestookt. Aangespoord door de drang om de vijand iets te laten zien, soms gedwongen door de officieren om de strijd op te zoeken en in de tang van een compact front, werden miljoenen soldaten opgeofferd voor onhaalbare doelen. Toen de Duitse opmars werd gestuit aan de Marnes, veranderde de oorlog van karakter en werd het een uitputtingsslag.

De nationaliteiten hadden ieder hun eigen kenmerken en tekort-

komingen. De Duitsers waren doelgericht, maar lieten zich afleiden van hun hoofddoel om een verbinding met de zee te maken. Hun loopgraven waren sterker en comfortabeler dan die van hun tegenstanders. De Belgen waren dapper, maar onervaren en onderschatten de kracht van de Duitse kanonnen. De Fransen waren overmoedig, maar slecht geïnformeerd. Ze hielden de vijand met geschut op een afstand en bouwden uitvalsbases om de Duitsers te verdrijven. De Engelsen hadden een groot beroepsleger, waren gehaaid en kropen de Duitsers dicht op de huid. De Russen waren ongeorganiseerd, maar hadden grote reserves in mankracht en konden improviseren. De Oostenrijkers waren niet bedacht op de multi-etnische tijdbom in hun leger en de Italiaanse deelname aan de oorlog was slecht getimed. De Turken waren veel sterker dan gedacht. De Amerikanen waren ongevoerd, maar enthousiast en versterkten de geallieerden en het moreel.

Dankzij de Duitse nederlagen op zee en het succes van de blokkade, de Amerikaanse versterkingen en het gebruik van tanks door de Engelsen, diende het breekpunt voor het Duitse leger zich eerder aan dan voor de geallieerden. John Keegan beschrijft het hele verloop van de oorlog duidelijk en beeldend. Zijn boek is een uitstekende inleiding op de oorlogshandelingen en de verbanden tussen de strijd op de verschillende fronten, waarin hij de spreekwoordelijke barbarij van de Duitsers nuanceert door voorbeelden van Engelsen die wreder waren op het slagveld dan hun tegenstanders. Tevens voert hij argumenten aan om het beeld van de officieren die hun soldaten zonder mededogen opofferden te corrigeren. De hogere rangen kenden een nog hoger sterftecijfer en hadden mogelijkheid om af te wijken van de ongelukkige strategie.

De slachtoffers

Een deel van de belangstelling voor de Grote Oorlog komt uit het romantische beeld van de frisse, *fröhliche Krieg*, de vriendenclubs die gezamenlijk toetraden tot de Britse regimenten, die met roem overladen terugkeren. Medisch historicus Leo van Bergen maakt in zijn boek *Zacht en eervol. Lijden en sterven in een Grote Oorlog* korte metten met dit hopeloze beeld. Zijn encyclopedische werk had ook in plaats

Tallose soldaten stonden dagenlang in de modder om vervolgens te verdrinken in de volgelopen kraters. Luizen, ratten, vliegen en muggen terroriseerden de mannen

van deze ironiserende titel, de realistische aanduiding *Hard en zinloos* kunnen krijgen. In de oorlog werd het individu gekraakt tussen de industriële grootmachten.

Van Bergen herinnert de lezers eraan dat bijna alle soldaten natuurlijk net uit de burgermaatschappij waren gekomen. De beroepssoldaten waren snel gedecimeerd. De eerste slachtoffers waren de tien miljoen soldaten, maar daarnaast stierven miljoenen burgers door ondervoeding, epidemieën en medische verwaarlozing. Ook minstens een half miljoen paarden overleefden de oorlog niet. De tienduizenden doden die per dag vielen verhinderden dat de mensen

nog als individu geregistreerd konden worden.

Van Bergen maakt duidelijk dat deze oorlog een totaalair karakter had. De gevechten tegen meestal een onzichtbare vijand vormden één onderdeel van de strijd, de strijd tegen de omstandigheden was een ander. De continue honger, dorst en uitputting waren even reëel. De regen was onverslaanbaar. In het drassige Vlaanderen viel het overvloedig, de granaten hadden alle drainage vernield, de velden geëgaliseerd en omgeploegd, zodat het water niet weg kon lopen. Talloze soldaten stonden dagenlang in de modder om vervolgens te verdrinken in de volgelopen kraters. Luizen, ratten, vliegen en muggen terroriseerden de mannen. Volgens normen van vreedstijd was er geen gast gezond. En dan was er nog het gas dat de ontmenselijking vervoormaakte. De angst ervoor overweldigde iedereen, de lelijke en meestal ontoereikende gasmaskers maakten monsters van de manschappen. De chronische vermoeidheid ontnam de soldaten hun levensinstinct. De zelfmoordstatistiek waren stelselmatig te laag, want wie kon weten of iemand zich moedwillig bloot gaf tijdens een offensief?

De soldaten leefden in een omgekeerde wereld. De werkelijkheid was ondraaglijk geworden. Neurosen, zoals de medici het noemden, waren eigenlijk een normale reactie op een abnormale situatie. De

De oorlog was waanzin, maar wie dat beweerde, werd zelf krankzinnig verklaard

indeling tussen vriend en vijand verdween. Een meerdere kon je de dood injagen, je eigen opperbevel kon je veroordelen als je niet kon bewijzen dat je wond niet opzettelijk was toegebracht. Zwaargewonden werden niet behandeld omdat lichtgewonden een grotere genezingskans hadden. Oorlog ondermijnde de gebruikelijke rangorde. Ook artsen konden niet voldoen aan hun verwachtingen. Zonder rust, zonder middelen, soms ook zonder zin, moesten ze slachtoffers oplappen, die vervolgens weer aan het doodsgevaar werden overgeleverd. De oorlog was waanzin, maar wie dat beweerde, werd zelf krankzinnig verklaard. Soldaten moesten vermijden om krijgsgevangenen te worden genomen. Wie echter in krijgsgevangenschap terecht kwam (en daarin geluk had, de wraakgevoelens en gebrek aan bewakers of opvang brachten veel overwinnaars toe hun gevangenen af te maken) was beter af dan de 'vrije soldaten', die gevangenen van de krijg waren.

De oorlog was een streng systeem, zonder mededogen voor de vijand, maar ook niet voor de vriend. Zelfs de doden werden niet met rust gelaten. Als de lichamen al bijeen gebleven waren zorgden de permanente bombardementen in niemandsland dat de lijken keer op keer boven de aarde en weer onder de aarde kwamen. Lijken werden gebruikt als wegverharding of ophoging van de loopgraaf. Voor de generatie die dit had meegemaakt bestond er geen normale orde meer.

De toeschouwers

Nederland was in de greep van de neutraliteit, die niet zoals in België werd gegarandeerd door andere landen. De prioriteit van het hooghouden van de neutraliteit verhinderde openlijke steun aan het zuidelijke buurland, waardoor bijv. de val van Antwerpen werd

bespoedigd. De mobilisatie was erop gericht de vijand, elke vijand, af te schrikken, zodat ook de kuststreek in staat van verdediging moest worden gebracht. In de daarop volgende vier jaar moesten diplomaten en de gouvernementele top als koorddansers hun evenwichtskunsten voor een internationaal publiek vertonen. Dankzij de waarde die een niet-bezet Nederland had voor beide partijen werden toegevingen links en rechts getolereerd als het einddoel maar in tact bleef. De voorkeur voor een niet-betrokken Nederland was duidelijk. Voor Duitsland was Nederland een groene long, die lucht gaf aan de oostgrens. Dankzij dit grijze gebied was contact met de rest van de wereld mogelijk en was de Engelse blokkade niet waterdicht. Niet-militaire goederen en vooral voedsel mocht Nederland invoeren als het de producten maar niet doorvoerde naar Duitsland. Een bezetting van Nederland door Engeland, was na de overrompeling van het ook neutrale België door de vijand, principieel onmogelijk. Voor Duitsland was bezetting van Nederland evenmin voordelig omdat er dan een lange kustlijn als te verdedigen grens bij kwam, zonder dat er meer bronnen voor de oorlogsvoering bij zouden komen. De oostelijke burens profiteerden van de smokkel en beide kampen gebruikten Nederland als verzamelgebied van inlichtingen. Nederland bleef, zoals de fraaie titel van Paul Moeyes' boek luidt, technisch Buiten schot, maar voelde de gevolgen aan den lijve. Nederlanders bleven toeschouwers, al was hun bewegingsvrijheid sterk beperkt, en vielen er tal van doden, vooral op zee als gevolg van mijnen en torpedo's. De oorlogsmaatregelen kostten Nederland

Duitse krijgsgevangenen

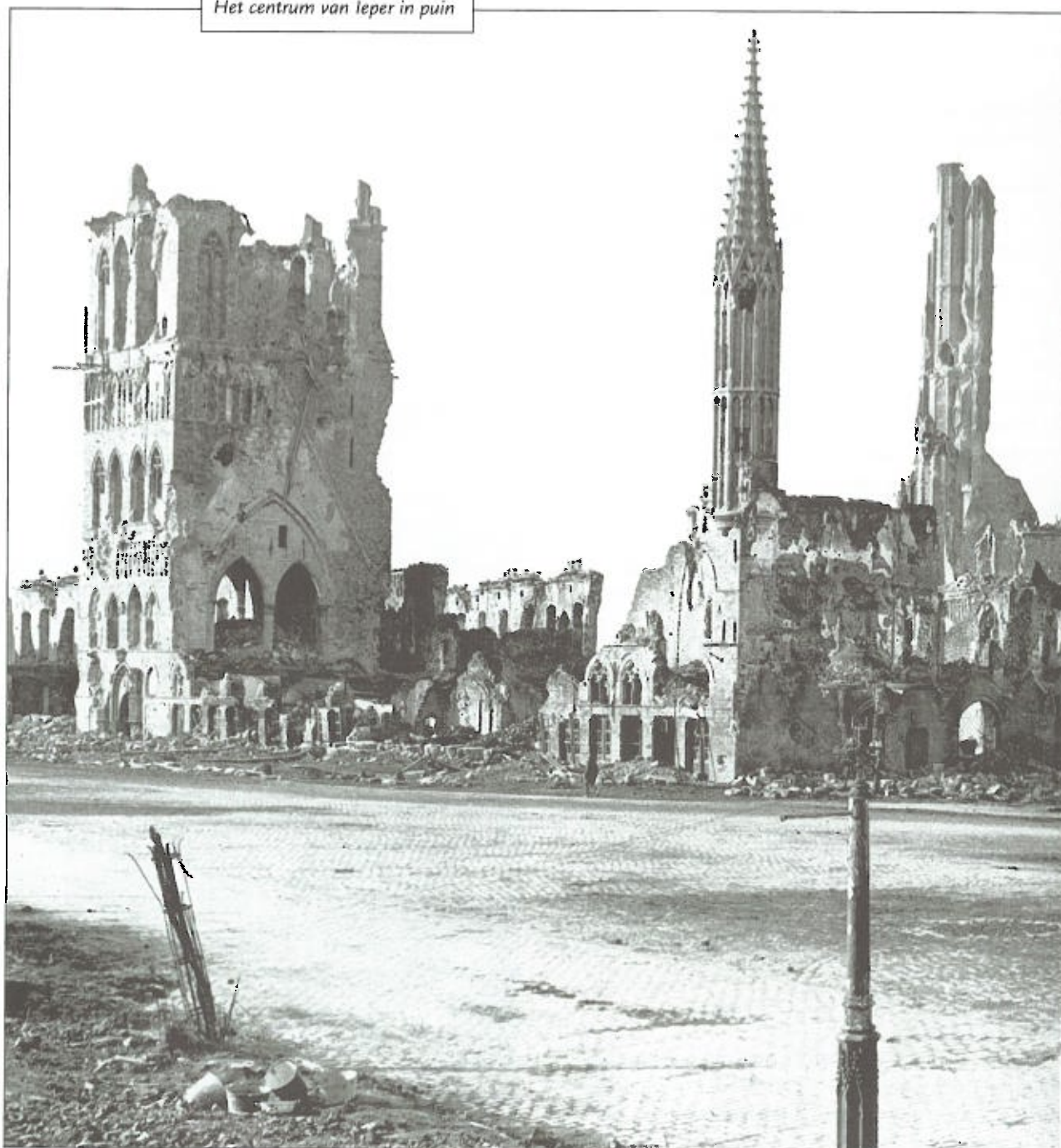

twee miljard en een golf van bureaucratische maatregelen: de mobilisatie raakte honderdduizend gezinnen, die verstoken werden van hun kostwinner. In strategische streken werden gebouwen onttruimd en verwoest. De schaarse voeding moest eerlijk worden verdeeld. Veel fabrieken sloten hun deuren uit gebrek aan grondstoffen en afzetmogelijkheden, terwijl het handelsvervoer overzee overtuigend bewijs moest leveren geen oorlogsbelangen van beide partijen te schaden. Een flinke toename in de bureaucratie was het gevolg. Na aanvankelijke opwinding en vreugde dat het land de oorlogsdans ontsprong, overheerste uiteindelijk de oorlogsmoeheid, vooral toen in 1916 de tekorten in voedsel- en brandstofvoorziening nijpend werden. Wat bleef was het besef dat Nederland machteloos stond en dit gevoel zou gaandeweg de twintigste eeuw steeds sterker worden.

De vluchtelingen

De miljoen Belgische vluchtelingen, waarvan een tiende deel in Nederland bleef, vormden een groot deel van de buitenlanders die meestal gedwongen hun heil in Nederland moesten zoeken. Evelyn de Roodt inventariseerde die groepen in haar boek *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en vreemdelingen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*. De eerste opvang in Nederland van de Belgen die hals over kop op de vlucht sloegen was nog vol idealisme, maar naarmate de oorlog voortduurde en de vluchtelingen een extra belasting voor de beperkte voorraden werden, daalde de genegenheid en steeg de ontevredenheid. De in eigen ogen spreekwoordelijke Nederlandse gastvrijheid bleek in werkelijkheid van korte duur. Wie na de val van Antwerpen toch in Nederland wilde blijven (de omstandigheden in

Het centrum van Ieper in puin

hun land waren dreigend en verre van comfortabel) maar zelfstandige middelen miste kon terecht in een vluchtoord, samen met opstandige of immorele 'elementen'. Voor alle hulp werd diepe Belgische dankbaarheid verwacht.⁴ De overeenkomsten met onze eigen tijd zijn niet ver te zoeken.

De toevloed van vluchtelingen was zo massaal en plotseling op gang gekomen dat goede coördinatie onmogelijk werd. Een nieuwe wet van juni 1918 moest met een registratieplicht de nieuwkomers concentreren in bepaalde plaatsen. Aan het einde van de oorlog ontvluchtten ook duizenden Fransen hun noordelijke regio voor het oorlogsgeweld.

Naast deze ontheemde burgers telde Nederland 35.000 buitenlandse militairen die vaak tot hun eigen verbazing geïnterneerd moesten worden. Een aparte categorie vormden de deserteurs (vooral Duitse soldaten toen de oorlog uitzichtloos bleek) en ontvluchte of uitgewisselde krijgsgevangenen. De Nederlandse autoriteiten beschouwden deserteurs als ontslagen uit de dienst en ze hoefden niet geïnterneerd te worden.

Scholen, kerken en inderhaast opgetrokken barakken moesten onderdak bieden. Een bewijs van het nog sterke standsverschil was de ongelijke behandeling van officieren en gewone soldaten. Officieren kregen in ruil voor hun erewoord bewegingsvrijheid in Nederland, terwijl soldaten in kampen werden ondergebracht en opgesloten. De meest bekende plaatsen waren ver van de grens in Gaasterland, Oldebroek, Harderwijk en Zeist voor Belgen, in Leeuwarden en Groningen voor Engelsen en in Bergen voor Duitsers.

Allerlei internationale verdragen verplichtten de Nederlandse autoriteiten om de geïnterneerde soldaten te verzorgen met kleren en voedsel. Daartoe was Nederland naarmate de oorlog vorderde steeds minder in staat. Nadat de ontvangende bevolking gewend was geraakt aan de vele vreemdelingen, zag de lokale bevolking de internering als een verrijking. De soldaten zorgden voor vertier en sport en, vooral, handel. Maar de burgers (vooral de Belgen) konden niet vanzelfsprekend rekenen op sympathie voor andere culturen. Soms ontstond er regelrechte concurrentie tussen Nederlandse en Belgische arbeiders, die voor lagere lonen hun diensten aanboden. Patat, witlof en voetbal bleven in Friesland over nadat de Belgen weer waren vertrokken. Op andere plaatsen was de ontevredenheid bij de geïnterneerden groter omdat ze minder tijdverdrijf hadden en vaak niet wilden werken. Kamp Zeist kwam daartegen in opstand. In Oldebroek werden voorzieningen getroffen voor bezoekende echtgenotes en kinderen omdat er geen logeergelegenheid in de buurt was. Geïnterneerde soldaten die wilden werken in een sector waarin behoefte was aan arbeiders, konden terecht in de mijnen.

De bekendste vluchteling was de Duitse keizer Wilhelm II, die op 10 november 1918 de wijk nam naar Nederland. De volgende dag werd de wapenstilstand getekend en konden de overige 'gasten' aanstalten maken om weer naar huis te gaan. Sommigen moesten tot ver in 1919 wachten op repatriëring. Waar het in deze periode volledig aan ontbrak was oog voor de psychische nood waarin de gasten verkeerden.

De diplomaten

Toen op 11 november 1918 de wapenstilstand tussen Duitsland en de geallieerden werd gesloten, brak niet lang daarna de strijd om de

vrede los. De combattanten waren anderen dan die de strijd op het slagveld hadden gevoerd. De Amerikaanse president Woodrow Wilson nam het voortouw met zijn Veertien Punten, die hij had geformuleerd in januari van dat jaar als uitgangspunt voor de wereldvrede. Daarin riep hij op tot open onderhandelingen, vrijheid van de zee, ontwapening, dekolonisatie, ontruiming door Duitsland van bezette gebieden, het stichten van nieuwe onafhankelijke staten in de Balkan, Polen en het voormalige Oostenrijk-Hongarije en het oprichten van een Volkenbond. Zijn bondgenoten Frankrijk, Italië en Engeland, hadden andere prioriteiten en vonden het aanmatigend dat het land dat het minst onder de oorlog te lijden had gehad, de meest verstrekkende plannen inbracht. De eerste twee landen waren uit op gebiedsuitbreiding, de laatste wilde vooral herstelbetalingen. Drie onderhandelaars van de Grote Vier, George Clemenceau, Vittorio Emanuele Orlando en David Lloyd George, hadden vooral de eigen nationale belangen voor ogen. Ze werden daarin aangemoedigd en onder druk gezet door hun volksvertegenwoordigers en vooral de pers. De kranten van de Engelse magnaat Lord Northcliffe, een voorloper van Murdoch, voerde conservatieven en nationalistische aan in de roep om het schuldige Duitsland als een citroen uit te persen, en de druk zo te verhogen 'tot je de pitten hoort kraken'.

Het machtige Duitsland was plotseling ingestort door innerlijke uitholling en overbelasting. Het overwonnen land mocht niet aan de beraadslagingen meedoen omdat de geallieerden vonden dat de overwonnenen geen recht van spreken had en de Duitsers geen ande-

De oorlog werd mobiel en alle kaarten werden gezet op de vuurkracht als middel tot de overwinning, ook al zou dat tot grote verliezen leiden

re keus hadden dan de voorwaarden te accepteren. Daar zouden ze zich lelijk op verkijken, want de Duitsers weigerden als alleenschuldigen te worden weggezet. Aan hun gevoel van bedreiging stelden ze andere landen mede verantwoordelijk.

Het diplomatieke spel van de hoofdrolspelers van de Vrede van Versailles is het onderwerp van het geromantiseerde historische verslag van de Engelsman David Sinclair. Hij gebruikt een betoog vol directe redes om het verloop van de onderhandelingen te volgen. Het spel van geven en nemen tussen Wilson en Lloyd George aan de ene kant en de Italianen en vooral de Fransen aan de andere kant, weet hij op deze wijze realistisch voor te stellen. Door deze vorm wordt de tijdsdruk, de invloed van de publieke opinie, de verwachtingen van (of liever de vrees voor) de toekomst en de wederzijdse irritaties tussen de onderhandelaars voelbaar. Tevens werd het wederzijds onbegrip van de vertegenwoordigers in Versailles pijnlijk duidelijk.

Sinclair's strategie werkt in zoverre dat de lezer een idee krijgt van de spanningsvelden tussen nationale politiek, internationale verhoudingen, de publieke opinie en de wonden van het verleden, maar ze kent ook zwakke plekken. De scheiding tussen (onschuldige) fantasie in de verzonnen delen van de dialogen en de feitelijke gebeurte-

nissen blijft onzichtbaar. De bronnen van de schrijver zijn grotendeels Engels en dat stempelt ook het perspectief. Aangezien er geen duidelijke bronverwijzingen zijn opgenomen, is alleen het algemene beeld de waarde van dit boek. De uitgangspunten van Sinclair zijn gedurfd, maar discutabel. Niet de oorlog zelf, maar de uitkomst van de vrede was bepalend voor het verloop van de twintigste eeuw, beweert hij. Daarmee degradeert hij de Centrale Mogendheden Duitsland en Oostenrijk, tot zielige overjarige landen, die zich alleen op de been konden houden door een oorlog naar buiten te beginnen. Wie John Keegan's boek daarover heeft gelezen, kan dit uitgangspunt niet volhouden. Sinclair stelt de schuldvraag over het begin van de oorlog niet, waardoor de schuld van het onbevredigende en daardoor gevaarlijke Versailles bij de geallieerden komt te liggen. Hij heeft gelijk dat de democratieën niet vergevingsgezinder waren dan de keizerrijken, maar daarmee is niet de schuld voor de opkomst van Hitler afdoende behandeld. Al te gemakkelijk koppelt Sinclair de onplezierige en soms onwijze onderhandelingen aan de volgende fase van de geschiedenis. In feite heeft de afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog wel geleerd van eerdere ervaringen en werd ervoor gewaakt om Duitsland weer het vel over de neus te trekken.

Godsdienst in oorlog

Deze boeken tonen de allesbeheersende macht van het oorlogssysteem. De gevoelens van nationale eer bleken even makkelijk kwetsbaar als explosief. 'Wrok is snel geboren en heeft een taai leven', vatte Keegan de oorlogsmotor samen. De kracht van het zelfbeeld was zo groot dat men een ontwrichting van de toekomst over het hoofd zag of voor lief nam. De boeken over Nederland munten uit in overzichtelijkheid en in het aanboren van nieuwe bronnen. Dit levert een samenhangende beschrijving op van de situatie in Nederland, die vraagt om een samenvattende these.

Wat echter in de recente algemene literatuur nog ontbreekt is expliciete aandacht voor religieuze aspecten. Van Bergen schrijft, bijv. alleen aan het eind van zijn relaas dat de anglicaanse aalmoezeniers niet konden volhouden dat de gevallen in dienst van Engeland mee hadden geholpen tot heil van de mensheid, maar over de geloofsbeleving aan het front zelf besteedt hij geen aandacht. Hoe beïnvloedde de gapende dood het denken over God en de naaste? Wat kon de gevestigde religieuze orde betekenen voor haar lidmaten?

Ook de religieuze aspecten van de oorlog in Nederland wachten nog op behandeling. Heeft het oorlogsgeweld tot bezinning in de kerken of theologie geleid? Welke rol speelden de kerken in de verwerking en hulpverlening? Was er ook in Nederland een opleving van het

spiritisme, zoals dat zich in de belligerende landen voordeed als poging tot troost van de nabestaanden? En bekleef die aandacht? Kende de vermenging van nationalisme en godsdienst zoals die in de andere landen zo zichtbaar was geweest, een Nederlandse variant?⁵

Was er een 'theologie na Verdun' zoals er een 'theologie na Auschwitz' kwam? Ook de rol van veteranenorganisaties kan bruikbaar vergelijkingsmateriaal opleveren. De Grote Oorlog is nog lang niet voorbij.

N.a.v. John Keegan, *De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam: Balans, 2000), € 29,50; Leo van Bergen, *Zacht en eervol. Lijden en sterven in een Grote Oorlog* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001) € 15,88; Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam: Arbeiderspers, 2001), € 31,75; Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en vreemdelingen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1999) € 22,24; David Sinclair, *De Spiegelzaal. Het Verdrag van Versailles* (Baarn, Tirion, 2001) € 22,90.

Noten

¹ Karl Kautsky *Hoe de oorlog ontstond*; vert. uit het Duits door Evert K.M. van Leerdam; met een inl. van Bart Tromp (Soesterberg: Aspekt, 2001). J.H.J. Andriessen *De andere waarheid: een nieuwe visie op het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1998), een betoog dat de eenzijdige veroordeling van Duitsland als alleenschuldige te neutraliseren.

² Het is tekenend dat de eerste wetenschappelijke bijdrage over de positie van Nederland in oorlogstijd na de studies van C. Smit kwam van een Duitser: Marc Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande. Ein neutrales Land im politischen und wirtschaftlichen Kalkül der Kriegsgegner* (Berlijn 1998). Het NIOD richtte een werkgroep Eerste Wereldoorlog op. Peter Romijn, 'Werkgroep Nederland en de Eerste Wereldoorlog?' *De Nieuwste Tijd* 12 (1999) 53-59. Bernadette Kester, 'Verslag Studiedag Nederland en de Eerste Wereldoorlog. Leven naast de catastrofe, 15 december 2000 EUR/FHKW' *De Nieuwste Tijd* 15 (2000) 133-141.

³ Zie bijv. Chris Wrigley, red., *The First World War and the International Economy* (Cheltenham: Edward Elgar, 2000), maar ook diverse boeken over vrouwen en kinderen in de oorlog. Johan Delbecke, *Kinderen in de Eerste Wereldoorlog* (Tielt: Lannoo, 2000).

⁴ Nog steeds een uitstekend overzicht over België biedt: Sophie de Schaepdrijver, *De Grote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 1997).

⁵ Auteur van reisgidsen Richard Heijster publiceerde een boek met allerlei verhalen over mysterieuze verschijnselen tijdens de oorlog, meestal van paranormale aard: *Mysterie 14/18: De Eerste Wereldoorlog onverklaard* (Tielt: Lannoo, 1999). Serieuzer van opzet is Annette Becker, *War and faith. The religious imagination in France, 1914-1930* (Oxford: Berg, 1998).

Wordt het Westen wakker?

- door Jan A. Schippers -

Een desastreuze dag. Dinsdag 11 september 2001. Moorddadige aanslagen op Amerikaans grondgebied veroorzaken een onverwachte schok bij veel mensen. De Twin Towers van het World Trade Center in New York, twee sky-scrapers, verdwijnen uit de skyline van de stad. Een deel van het Pentagon in Washington verwordt eveneens tot puin. Een vierde vliegtuig (door de kapers vermoedelijk 'bestemd' voor het Witte Huis) stort onder verdachte omstandigheden in Pittsburg neer. Ongeveer vierduizend slachtoffers verliezen het leven. Vele gewonden ondervinden nu nog steeds de gevolgen van deze rampen.

Deze aanvallen hebben als doel de beschaafde wereld met haar waarden van vrijheid en democratie te ontwrichten, zo stelde de Amerikaanse president George W. Bush. Sommigen concluderen aan de hand van deze woorden al snel dat er sprake is van een beschavingsconflict. De moslims die in een ver verleden de culturele toon zetten, zouden zich door het arrogante westen op de tweede of derde rang gezet en als 'achterlijken' bejegend voelen. Niettegenstaande het feit dat Westerse mogendheden zich van tijd tot tijd wel degelijk aanmatigend opstellen, versimpelt deze benadering toch de werkelijkheid. Want de islamitische wereld is bepaald niet homogeen. De islam kent verschillende stromingen, waarvan

de soennitische (ca 80%) en de sji'itische (ca 20%) veruit de grootste zijn. Maar er bestaan ook grote verschillen binnen deze stromingen.

Verder is 'de moslimwereld' verdeeld in verschillende staten, die zorgen voor een 'nationalistische' belangenstrijd tussen islamitische staten. En om een vaak vergeten dimensie toe te voegen: de islamitische landen zijn op hun beurt vrijwel allemaal 'gevierendeeld': het regime (dat vaak niet in godsdienst is geïnteresseerd, maar in welvaart en macht), de godsdienstige of geestelijke leiders (dat vaak geen rekening houdt met economisch belangen en internationale politiek), een oppositionele fundamentalistische elite en de 'gewone' bevolking, qua omvang de grootste groep. In landen waar het regime wordt gesteund door het westen, vaak de Verenigde Staten, of dankzij enorme oliereserves stevig in het zadel zit (Saudi-Arabië, Koeweit), vormt de islam een herkenningspunt voor de organisatie en cohesie van de oppositionele groeperingen. Wie de driedimensionale diversiteit in rekening brengt, moet concluderen dat er van een beschavingsconflict geen sprake kan zijn.

Religie lijkt daarentegen wel een rol te spelen. Maar dan wel op een manier die zelden correct omschreven wordt door de spraakmakende columnisten en opiniemakers die de Nederlandse dag- en week-

bladen rijk zijn. Het gaat namelijk om een gecompliceerd intern conflict binnen de tot op het bot verdeelde moslimgemeenschap dat politieke, maatschappelijke en religieuze aspecten heeft.

Om met het laatste te beginnen: de religieuze kant van de zaak is dat veel min of meer repressieve regimes in islamitische landen qua moslimkarakter niet 'zuiver' genoeg zijn. Ze zijn naar de smaak van geestelijke leiders, en zeker van de radicalen onder hen, te seculier omdat wetgeving en rechtspraak niet gemodelleerd zijn volgens de sjaria-wetgeving. Het maatschappelijke aspect is dat veel moslims in armoede leven of op zijn minst lang aanmerkelijk veel minder luxe, comfort en opleidingsmogelijkheden hebben dan de intellectuele en politieke bovenlaag. In een dergelijke situatie is een pleidooi voor sociale gerechtigheid met een beroep op de Koran begrijpelijk. Hier komt echter een politieke factor bij: de invloed van het Westen of van Amerika op de politieke situatie in het land. Want in de ogen van veel islamitische gelovigen staat de westerse samenleving synoniem voor zedenbederf, normloosheid en materialisme. En zeker wanneer een repressief regime zich op de been weet te houden door buitenlandse financiële en militaire steun, hebben radicale groeperingen voldoende kritieke massa aan voedingsbodem waarin het onkruid van hun ideeën goed gedijt.

Het moslimfundamentalisme, dat trouwens vele varianten kent, is aantrekkelijker naarmate het ervaren of gepercipieerde onrecht groter is, de onzekerheid omtrent toekomstige bestaansmogelijkheden toeneemt en het verlies van cultuur en traditie zich nadrukkelijker doet gevoelen. Met name in landen zoals Pakistan en Indonesië slagen fanatici erin kansarme jongeren aan zich te verbinden. Maar ook intellectueel begaafde en vaak in het westen opgeleide moslimjongeren – mogelijk kampend met een identiteitsprobleem – weten zich aangesproken door de besliste, zwart-witte scheiding van 'goeden' en 'kwaden' en de solide (heils)zekerheid die het fundamentalisme biedt.

Hoe verminder je nu de aantrekkingskracht van fundamentalistische stromingen? Liberale politici en andere humanistische denkers die pleiten voor het uitbannen van religie uit het publieke leven, spannen het paard achter de wagen. Ze zijn niet alleen blind voor het specifiek levensbeschouwelijke en tijdgebonden karakter van eigen opvattingen, maar zien ook over het hoofd dat het hier gaat om geperverteerde vormen van religie, waarin macht, haat en gewetensdwang de toon van de miserabele muziek bepalen. Al speelt (misbruik van) religie een rol, van een religieus conflict is om redenen hiervoor genoemd geen sprake.

Een kruistocht tegen het kwaad – met militaire middelen – gesteund door een brede coalitie van staten, biedt slechts op korte termijn

soelaas. Het onkruid van het fundamentalisme heeft veel weg van een veenbrand die ondergronds voortwoekert. Meer kennis van elkaars culturen en religies geeft op lange termijn waarschijnlijk een duurzamer effect. Beide strategieën bannen het kwaad echter nooit uit deze wereld.

De schok van 11 september zou een genezende werking kunnen hebben, wanneer westerlingen zichzelf een spiegel voorhouden. Het economisch imperialisme, de ongezonde welvaartsdrang, de uiterst matige omvang van ontwikkelingshulp (EU 0,33% bnp; VS 0,10% bnp), de monocultuur die bijvoorbeeld blijkt uit de wijde verbreiding van MTV, de permissiviteit en onverschilligheid, de hypocrisie, het 'met twee maten meten' als het gaat om de handhaving van mensenrechten, de overmatige belasting van het leefmilieu, de drang tot technologische perfectionering van het menselijk bestaan ... deze rij van 'ongerechtigheden' zou westerse landen moeten behoeden voor een arrogante houding jegens staten die gestempeld zijn door een andere cultuur. Erkenning van eigen kwetsbaarheid, onvolmaaktheid en gebrek aan rechtvaardigheid laat zich echter moeilijk rijmen met de *Realpolitik* die staten gewend zijn te voeren.

In het maatschappelijke en politieke debat is het de taak van christenen om het onderscheid tussen de christelijke religie en geperverteerde vormen daarvan helder te maken. Fundamentalisme zet de bijbelse barmhartigheid en verzoening namelijk buiten spel. Het neerzien op ongelovige, andersdenkende medemensen of (zogenaamd) dwalende medechristenen laat je wel uit je lijf, wanneer je overtuigd bent van eigen zonden en van je persoonlijke afhankelijkheid van genade. Wie God in Christus heeft leren kennen als de néderige God, bedrijft geen 'theocratisch' imperialisme in politiek of samenleving. Hij belijdt wel Christus als Heere en legt desgevraagd verantwoording af van de hoop die in hem is. In deze tijd, die soms zindert van spiritualiteit, zal ieder christen er alert op moeten zijn om leugenachtige ideologieën of religies te ontmaskeren en te onthullen hoe zij mensen op het dwaalspoor van zelfverlossing of autonomie leiden.

De vraag of 'het Westen' echt wakker wordt door het weksignaal van 11 september is op dit moment nog niet ten gronde te beantwoorden. Mochten westerlingen werkelijk wakker worden, zouden ze er goed aan doen hun eigen ogen eens grondig uit te wrijven zodat ze flinters van fundamentalisme niet alleen bij anderen opmerken.

Personalia

Drs. J.A. Schippers is beleidsmedewerker van de Eurofractie ChristenUnie-SGP. Hij schreef dit artikel op persoonlijke titel.

Historisch besef in Nederland

Onderstaand verslag geeft een globaal beeld van de nationale geschiedenisdag 2001. Daarna zijn de aandachtspunten voor het onderwijs op een rij gezet. Daarnaast worden uitgaven besproken die in het onderwijs bruikbaar zijn.

Op 24 november 2001 werd, voor de tweede keer in de historie, in de KUB te Tilburg, de nationale geschiedenisdag gehouden. Het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, de VGN, de KNHG en het Historisch Platform organiseerden deze dag samen met enkele andere historische organisaties. Na de opening door Yvonne van Rooij – een pr-praatje over haar KUB – werd onder leiding van prof. dr. G. Rooijackers een openingsdebat gehouden rond het thema 'Historisch besef in een multiculturele samenleving'. De dag werd afgesloten met een debat onder leiding van prof. dr. J.H. Blom waarin met name de verhouding tussen de historici en politici centraal stond. Tussen deze twee debatten was er ruimschoots gelegenheid voor het bezoeken van de diverse workshops en de informatiemarkt, waar de deelnemende organisaties en enkele uitgevers vertegenwoordigd waren.

Uit het brede aanbod van workshops moesten er twee gekozen worden. Met het oog op het onderwijs werd het 's morgens een bijeenkomst over cultureel erfgoed in de directe omgeving, terwijl 's middags de workshop van de VGN werd bezocht. De workshop over cultureel erfgoed was verrassend concreet. Na een korte introductie werd de groep opgesplitst in negen teams die elk een deelaspect van het cultureel erfgoed in de nabijgelegen woonwijk of het universiteitscomplex moesten onderzoeken. Daarbij werd de vraag gesteld naar mogelijke vakkenintegratie, de opzet van een project voor omgevingseducatie, etc. Aan het eind van de bijeenkomst werd door de diverse groepen verslag uitgebracht. Een goed initiatief, maar het is jammer dat er zo weinig tijd was om de resultaten door te spreken en na te denken over de opzet van een dergelijk project.

Voor de VGN-workshop was erg veel belangstelling. Aan de hand van het onderwerp 'Vijandbeelden in de Koude Oorlog' werden twee verschillende werkvormen gedemonstreerd, waarbij de vraag gesteld werd welke werkvorm het meest geschikt was om bij de leerling historisch besef te ontwikkelen. Marcel Nonhebel hield een praatje waarin hij op grond van zijn eigen ervaringen als jongen in de jaren vijftig op het thema inging. Een Groningse collega hield een wat modernere les waarin in verschillende groepjes bronnen als filmfragmenten, cartoons en liedjes werden geanalyseerd. Als echte Hollandse docenten kozen we massaal voor de middenweg: in beide lesstijlen zat wel iets.

Overigens hoeft u niet geïnteresseerd te zijn in het onderwijs om de nationale geschiedenisdag te bezoeken. Er waren tal van andere workshops, o.a. over het archief, muziek, internet en geschiedenis, Hollanddrama en de verhouding tussen de lokale en regionale geschiedenis en de media. Kortom: voor elke historicus was er wel iets te vinden.

Belang voor het onderwijs:

1. De workshop over het cultureel erfgoed in de eigen omgeving gaf informatie over het organiseren van een project/excursie met verschillende vakken in de directe omgeving. We moesten de theorie meteen in de praktijk uitproberen. Helaas zijn door het streekschoolkarakter van de Apeldoornse vestiging de kansen om dit in praktijk te brengen vrij beperkt. Voor Rijssen en Uddel ligt dat anders. Inmiddels heb ik me via de workshop geabonneerd op een gratis blad dat tips geeft voor het inzetten van informatie over de eigen omgeving in de les.
2. De workshop van de VGN gaf interessante ideeën over de organisatie van een geschiedenisles. Het was goed om met docenten van zeer diverse scholen ideeën uit te wisselen.
3. De informatiemarkt heb ik kunnen gebruiken voor het verzamelen van materiaal dat in de les te gebruiken is, bijvoorbeeld van het verzetsmuseum in Amsterdam.
4. De debatten waren interessant, maar boden niet direct aanknopingspunten voor de onderwijspraktijk.
5. Samenvattend: een interessante bijeenkomst, die relatief goedkoop was.

Recensies

Roberto Varvalho de Magalhães, *De Prehistorie* (Harmelen: Ars Scribendi, 2000) € 12,75.

Matilde Bardi, *De Oude Grieken* (Harmelen: Ars Scribendi, 2000) € 12,75.

Uitgeverij Ars Scribendi te Harmelen timmert aan de weg met gemakkelijk toegankelijke historische werken voor de geïnteresseerde leek. Vier van deze boeken worden hier besproken. Het eerste boekje heeft de prehistorie als onderwerp. Duidelijk is dat de auteur kritiekloos uitgaat van evolutionistische inzichten. Dat blijkt zowel uit de jaartelling als uit de beschrijving van de ontwikkelingsgang van de mens. De afstamming en ontwikkeling van de mens wordt rijk geïllustreerd uit de doeken gedaan. De eerste mensen waren evenals de moderne mens veelzijdige eters, maar werden door de toename van hun intelligentie steeds dodelijker jagers. Hoewel het buiten het bestek van dit boek valt, moest ik onwillekeurig denken aan de ontwikkeling van de atoombom, chemische en biologische wapens. Toename van de intelligentie van de soort of cumulatie van ontdekkingen en uitvindingen in de loop van de tijd?

Het boek is thematisch van opzet. Na een hoofdstuk over de uitvinding van werktuigen volgen jagers en verzamelaars, begrafenissen en geloof, kunst en handvaardigheid, de eerste huizen, het ontstaan van de landbouw, van dorp tot stad, architectuur in steen, dieren in de prehistorie, en een hoofdstuk over de ouderdomsbepaling. Het is een mooi vormgegeven boek met veel informatie die ik met een kortelike zout wens te nemen. In het laatste hoofdstuk wordt zeer summier ingegaan op de achterliggende methodes voor de ouderdomsbepaling. De eerste zinnen zetten meteen de toon: 'In de 18^e eeuw geloofden de Europeanen dat de wereld in 4004 v. Chr. was geschapen door God. Ze kwamen op deze datum door berekeningen te maken op basis van gegevens uit de Bijbel. Wetenschappelijker inge-

stelde mensen waren alleen in staat deze theorie omver te werpen door het zorgvuldig dateren van voorwerpen die veel ouder zijn.' Ik weet niet zeker of de wereld rond 4004 v. Chr. is geschapen. Ook heb ik niet de behoefte rekensommen te maken op grond van de Bijbel. Gods Woord is gelukkig geen handboek voor het berekenen van de ouderdom van de aarde. Wel weet ik dat de gegevens in dit boek in ieder geval in strijd zijn met het letterlijk, niet berekenend, verstaan van de Schrift.

Een ander deel in deze serie is gewijd aan de oude Grieken. Het is evenals het deel over de prehistorie een mooi vormgegeven boek. Achtereenvolgens beschrijft de auteur Minoërs en Myceners, het Archaische Tijdperk, godsdienst en goden, klassiek Athene, Sparta, kolonies en handel, oorlog, vermaak, het Hellenistisch Tijdperk en de Griekse invloed op onze maatschappij. Het boek geeft een vrij bekend overzicht van het oude Griekenland. De opzet (korte hoofdstukken en veel afbeeldingen met toelichting) maakt het tot een fragmentarisch boek. De grote lijn ontbreekt. Het is een leuk kijk- en leesboek, maar wie meer wil weten dan wat flarden Griekse geschiedenis moet verder kijken. *De Oude Grieken* geeft vele aanknopingspunten maar werkt geen ervan echt uit. Zo is het enerzijds uitputtend en anderzijds zeer summier.

De Prehistorie en *De Oude Grieken* tellen elk 36 pagina's. Achterin is een namen- en trefwoordenregister opgenomen. Helaas ontbreken verwijzingen naar verdere literatuur in het Nederlandse taalgebied.

Klaas Tippe

Giovanni Caselli, *Op zoek naar Toetanchamon. De ontdekking van het graf van een jonge koning* (Harmelen: Ars Scribendi, 2000) € 12,75.

Delia Pemberton, *Egyptische mummies. Mensen uit een ver verleden* (Harmelen: Ars Scribendi, 2001) € 12,75.

Bij de geschiedenislessen over Egypte ontikom je niet aan hem: Toetanchamon. Hoewel het verhaal overbekend lijkt, blijken elk jaar weer klassen vol jongeren geboeid te zijn door de zoektocht en vondst naar de tombe van Toetanchamon. Ook bij de keuze van werkstukken (zelfs in examenklassen) is de jong overleden farao favoriet. Het prachtig vormgegeven boek van Caselli over de jeugdige monarch en zijn graf zal dan ook ongetwijfeld bruikbaar zijn in het onderwijs. Als docent kun je snel even het verhaal - gelardeerd met interessante details - tot je nemen. Ook voor de leerling is dit boek goed toegankelijk, met name voor de bevolking van de boven-

bouw van de basisschool en de onderbouw van het middelbaar onderwijs. Het boek bestaat uit kleine stukjes informatie met een scala aan mooie en duidelijke tekeningen. Toch is het boek geenszins oppervlakkig. Het is juist een handzaam overzicht in het beschikbare surplus aan informatie over de ze interessante vondst. Het boek besteedt steeds twee pagina's aandacht aan opeenvolgende thema's. Zo wordt Howard Carter en zijn zoektocht belicht, maar ook de jonge farao in zijn eigen tijd, de tombe en de grafgraven, alsmede het oude Egypte zelf. In dit boek gaat er men er voetstoots vanuit dat Achnaton de vader van Toetanchamon was, terwijl dat niet helemaal zeker is. Op zich voel ik ook wel voor de stelling van drs. Van der Land dat beide heren broers waren. Verder bevat het boek enkele scherpe foto's van een aantal grafgraven. Ook is er een chronologisch overzicht van het oude Egypte te vinden, een verklarende woordenlijst, een overzicht van de belangrijkste Egyptische goden en een register. Dit boek mag in geen enkele schoolmediatheek ontbreken en ook een docent heeft er veel voordeel aan.

Het andere boek stelt de Egyptische dodencultuur centraal. Aan de hand van zeven teruggevonden mummies wordt chronologisch aandacht gegeven aan diverse aspecten van dit onderwerp. Ook hier zijn de teksten zeer toegankelijk voor leerlingen uit de bovenbouw van het basisonderwijs en de onderbouw van het middelbaar onderwijs. Diverse onderwerpen als grafgraven, graftombes, de mummiehandel, de vloek van mummies, musea, het schrift, mummie-reconstructies en mummies en de geneeskunde komen aan bod. Talloze duidelijke foto's en tekeningen illustreren de teksten. Toch is dit juist waar mijn moeite ligt. Er zijn enkele afbeeldingen van een aantal stoffelijke overschotten van mensen in al hun schamelheid. Allereerst weet ik niet of ik jonge leerlingen wil confronteren met deze plaatjes, zoals de losse gemummificeerde hand in een glazen pot. Maar vooral heb ik het gevoel dat zulke foto's de menselijke waardigheid van de overledene aantasten en hem reduceren tot een technisch onderzoeksobject. Zou ik het prettig vinden als een van mijn dierbaren of ikzelf over lange tijd op een dergelijke wijze geëtaleerd zou worden? Ik heb al mijn vragen bij een omzwachtelde mummie in een museum, maar een naakte mummie vind ik nog moeilijker. Ik zou zo'n boek niet zo maar in de mediatheek zetten. Dat alles laat echter onverlet dat het boek als zodanig mooi vormgegeven en zeer informatief is.

Constant van den Heuvel

Favorieten

- door Hans Krabbendam -

Na 11 september is de belangstelling voor godsdienst binnen en buiten Amerika weer enorm toegenomen. Deze bijdrage toont een selectie van Engelstalige websites die bruikbaar materiaal bevatten, van statistieken tot iconen. De meeste sites zijn van Amerikaanse bodem en behandelen ook het verschijnsel godsdienst in Amerika, vaak met een sterke historische achtergrond.

Het pluralisme project

<http://www.fas.harvard.edu/~pluralism/>
 Deze site is een product van de Committee on the Study of Religion gevestigd aan Harvard University. Het doel van deze organisatie is vooral om de toenemende diversiteit in Amerika te documenteren met bijzondere belangstelling voor de nieuwe immigrantengemeenschappen. Naast een beeldarchief bevat de site ook een lijst met godsdienstige centra, bibliografieën en verwijzingen naar andere websites. Vanzelfsprekend biedt deze site veel opiniërende artikelen over en commentaren op de controverses die volgden op de aanslagen van 11 september.

De godsdienstige wortels van de Amerikaanse republiek

<http://lcweb.loc.gov/exhibits/religion/religion.html>

Deze webtentoonstelling is van de Library of Congress. Met behulp van ruim 200 voorwerpen wordt de geschiedenis van godsdienstige vluchtelingen vanaf de zeventiende tot negentiende eeuw verteld en de wijze waarop ze hun leven in de Nieuwe Wereld hebben ingericht. Vooral de kwestie van de relatie tussen kerk en staat en de beruchte uitspraak van Thomas Jefferson dat beide door een 'inseparable wall' zouden moeten worden gescheiden krijgt een historische context.

Voorwerpen

<http://www.materialreligion.org/>
 Deze website is ontworpen door de Divinity School aan Vanderbilt University en is vooral geïnteresseerd in de materiële en economische kanten van godsdienst. Werkelijk een heel aardige site die ook allerlei voorvallen uit het dagelijks leven

van kerk en predikanten in het Amerika van de negentiende en twintigste eeuw vermeldt (salaris, kleding etc.)

Graven van indianen

<http://www.cr.nps.gov/nagpra/INDEX.HTM>
 Wie specifiek wil weten hoe de Amerikaanse overheid met de graven van Indianen omgaat, kan goed terecht op deze site, van de NAGPRA - de instantie die verantwoordelijk is voor het naleven van de de Native American Graves Protection and Repatriation Act. Dankzij alle relevante documenten en rapporten is precies na te gaan hoe de discussie wordt gevoerd over bijv. de Kennewick Man, die in de noordwestelijke staat Washington werd gevonden in een oefenterrein voor het leger.

Kerkleden

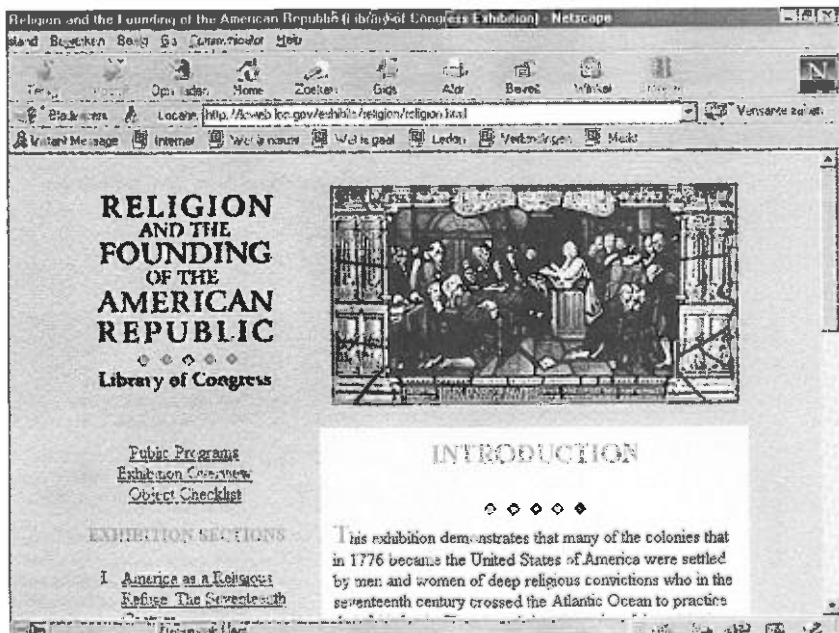
<http://www.adherents.com/>
 Wie wil weten hoeveel leden en gemeentes de 4200 kerken, groepen, sektes, stammen, bewegingen etc. de wereld telt, krijgt hier een prachtig numeriek beeld. Geografisch: ook Nederland is ruim vertegenwoordigd, en per groep, beginnend bij de orde van Aaron (zoek maar op). Verwant is <http://www.arda.tm/> waar de American Religious Data Archives allerlei databestanden presenteert over onderzoek naar godsdienstige vragen.

Religieuze bewegingen

<http://www.religiousmovements.org/>
 Deze bron is opgezet en wordt bijgehouden door een socioloog aan de University of Virginia, Jeffrey Hadden voor zijn colleges. De collectie neemt stelling tegen de secularisatietheorie die beweert dat de wereld steeds minder godsdienstig wordt. Door overvloedige beschrijvingen van genootschappen en bewegingen laat deze site zien dat godsdienst levenskrachtig is. De presentatie bevat relevante verwijzingen, definities en zelfs de opzet van colleges over dit onderwerp.

Islam

<http://www.al-islam.org/>
 De Ahlul Bayt Digital Library Project zette deze omvangrijke collectie over de islam op. Op de site staat niet vermeld wie dit project vormgeeft, al is het onmiskenbaar gedaan door gelovige mohammedanen. Een eerste kennismaking toont een publieke veroordeling van de gruweldaden op 11 september met daarnaast allerlei heilige teksten en artikelen over de islam.

's-Gravenhage, februari 2002

Geachte leden van de Vereniging van Christen-Historici,

Van harte nodigen wij u hierbij uit om de **jaarvergadering** van de VCH bij te wonen, die zal worden gehouden op D.V. **zaterdag 27 april 2002**, in Restaurant 'de Swaen', Voorstraat 10, te Buren (tel. 0344 57 14 70).

Het programma voor de dag ziet er als volgt uit:

10.00-10.30 uur	Ontvangst met koffie
10.30-11.15 uur	Algemene Ledenvergadering De jaarstukken liggen tevoren ter inzage en zijn op te vragen bij de secretaris (Thérèse Schwartzestraat 132, 2597 XM 's-Gravenhage; hans.martien.ten.napel@hotmail.com)
	<ol style="list-style-type: none">1. Opening en agenda2. Notulen Algemene Ledenvergadering VCH d.d. 16 juni 20013. Jaarverslag 20014. Financieel verslag 2001 en begroting 20035. Jaarrede voorzitter6. Activiteiten 2002 en volgende jaren7. Rondvraag8. Sluiting
11.15-12.30 uur	Rondleiding door Museum Buren en Oranje , Oude raadhuis, Markt 1
12.30-13.30 uur	Uitgebreide luxe betuwse lunch in restaurant 'de Swaen'
13.30-13.35 uur	Opening inhoudelijk gedeelte door de dagvoorzitter, dr. G. Harinck
13.35-14.15 uur	Inleiding door dr. W. Troost over zijn recente boek <i>Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie</i>
14.15-14.45 uur	Co-referaat vanuit VCH-kring over het religieuze leven van de stadhouder-koning
14.45-15.00 uur	Theepauze
15.00-16.00 uur	Discussie

Indien u wenst deel te nemen aan **rondleiding, lunch, en middagprogramma** kunt u zich hiervoor opgeven door een bedrag van € 8,- over te maken naar **giro 2664113**, t n v penningmeester VCH, te Nijkerk, o v v 'Buren'

N.B. Aan het programma kan door **maximaal 35 personen** worden deelgenomen. Toegang geschiedt op basis van volgorde van binnenkomst van het bovenstaande bedrag op de VCH-girokekening. Er volgt geen afzonderlijke convocatie, dus reageert u s.v.p. omgaand.

Indien u als onderwijsgevende aan het eind van de dag een **erkend nascholingscertificaat** wilt ontvangen, gelieve u dit vooraf kenbaar te maken aan de portefeuillehouder onderwijszaken, Constant van den Heuvel (Prins Bernhardstraat 58, 3241 TA Middelhamis, tel. 0187 65 27 60).

Mede gelet op het feit dat er dit jaar geen najaarsconferentie zal worden gehouden, stellen wij uw **aanwezigheid** bij de jaarvergadering op hoge prijs. Laat uw **betrokkenheid** bij de VCH blijken en kom op D.V. 27 april a.s. naar Buren!

Met hartelijke groet,
namens het bestuur,

George Harinck
(voorzitter)

Hans-Martien ten Napel
(secretaris)

- door Gerard Raven -

t/m 28 februari

Ad fontes! Een interculturele zoektocht naar verborgen bronnen. Werk van tien kunstenaars met wortels in verschillende religieuze culturen. Met catalogus.

Afrika Museum, Postweg 6, Berg en Dal, (024) 684 20 44 en 684 12 11, www.afrikamuseum.nl, nov-mrt di-vr 10-17, za-zo-feestd. 13-17; apr-okt ma-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17.

t/m 3 maart

Middeleeuwse miniatures uit Armenië, land tussen Oost en West. Kunst en cultuur van een land dat al in 301 de christelijke staatsgodsdienst kreeg. Met catalogus en lezingen. Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38, Utrecht, (030) 231 72 96, www.catharijneconvent.nl, rondleidingen 231 38 25 (930-1230); di-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17; parallelexposities in Rijksmuseum voor Oudheden en De Lakenhal, beide te Leiden.

t/m 3 maart

Maria Austria. Documentaire foto's 1933-1970. Alledaagse beelden van een Tsjechische vluchteling in Nederland. Met catalogus. Joods Historisch Museum, Jonas Daniël Meijerplein 2-4, Amsterdam, (020) 625 42 29 en 626 99 45, www.jhm.nl, dagelijks 11-17.

t/m 4 maart

INRI. Het leven van Jezus in foto's van Bettina Rheims en Serge Bramly. Jonge mensen poseren in een eigentijdse setting. Bijbels Museum, als boven. Zie *Aangelicht* in het vorige nummer.

t/m 7 april

Ikonen in de abdij. Ikonen uit de collectie. Met catalogus. Museum voor Religieuze Kunst, Vorstenburg 1, Uden (NB), (0413) 26 34 31, info@museumvoorreligieuzekunst.nl, di-vr 10-17, za-zo-feestd. 13-17.

t/m 26 april

De restaurator aan het werk. Volg de restauratie van vier schilderijen. Het betreft de evangelisten die Hendrik ter Brugghen in 1621 maakte. Museum Catharijneconvent, als boven; NB alleen op di, do, vr 10-12 en 14-16.

t/m 5 januari 2003

Mazzeltov! 275 jaar joodse gemeente in Amersfoort. Zie *Aangelicht*.

22 maart-8 september

Charlotte Salomon. Leven? of Theater?

Honderden gouaches van een Duits-joodse kunstenaar (1917-1943) in de nazitijd. Eerder te zien geweest in Londen, Canada en VS. Met audiotour. Joods Historisch Museum, als boven.

25 maart-5 april

Pasen op ikonen. Afbeeldingen van de opstanding van Christus naar aanleiding van het 25-jarig jubileum van de kunsthandel Jan Morsink Ikonen. Keizersgracht 454, Amsterdam, (020) 620 04 11, www.morsink.com, dagelijks 11-17 uur.

20 april-9 juni

Kunst zonder kerk. Christelijke kunst is aan het eind van de 20e eeuw weer terug, maar met meer vrijheden dan vroeger. Museum voor Religieuze Kunst, als boven.

8 juni-8 september

Novodevici, klooster van de tsaren. Historische en kerkelijke kunst uit het beroemde en rijke klooster van 1524. Museum Catharijneconvent, als boven.

De vorige keer heb ik aandacht gevraagd voor de mogelijkheid om donateur van het Bijbels Museum te worden voor 15 euro per jaar. Dankzij haar achterban kon het museum onlangs een prachtig schilderij kopen van Mozes die de zeventig oudsten kiest; het is in 1735 gemaakt door Jacob de Wit.

Er is ook een Vereniging Vrienden van het Catharijneconvent. Voor 18 euro bent u vriend en krijgt u het tijdschrift *Catharijnebrief* met leuke aanbiedingen en uitnodigingen.

www.bijbelmuseum.nl of (020) 624 24 36
www.catharijneconvent.nl of (030) 231 72 96.

Aangelicht

Onder de titel *Mazzeltov!* heb ik een tentoonstelling gemaakt over het leven van de joden in Amersfoort. Het stadsbestuur liet al in 1655 vier gezinnen toe Utrecht deed dat pas in 1789; de aanleiding was toen dat de rijke Amersfoortse

bankier en tabakshandelaar Benjamin Cohen twee jaar eerder onderdak had gekregen aan prins Willem V, toen die voor de patriotten moest vluchten. Amersfoort heeft de oudste *asjkenazische* (Hoog-Duitse) synagoge van West-Europa en het is de enige buiten de randstad waar elke sabbat en feestdag diensten worden gehouden. De tentoonstelling heeft een breder bereik dan Amersfoort. Er zijn ook veel voorwerpen van kinderen te zien, bijvoorbeeld van drie onderduikertjes uit de bezettingstijd. Met de koptelefoon hoor je het commentaar van twee jongeren bij de *joodse levenstrap*, een uitbeelding van de wieg tot het graf. Met lezingen, stadswandelingen en activiteiten voor kinderen. In april verschijnt een boek van Kees Ribbens over de Amersfoortse joden in 1940-1945

t/m 5 januari 2003 Museum Flehite Amersfoort, Westsingel 50, (033) 461 99 87, www.museumflehite.nl, di-vr 11-17, za-zo 13-17

De joodse levenstrap (Jüdisches Museum, Berlijn)

W. van 't Spijker, R. Bisschop en W.J. op 't Hof, *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*

(Zoetermeer: Boekencentrum, 2001)
414 blz., € 31,80

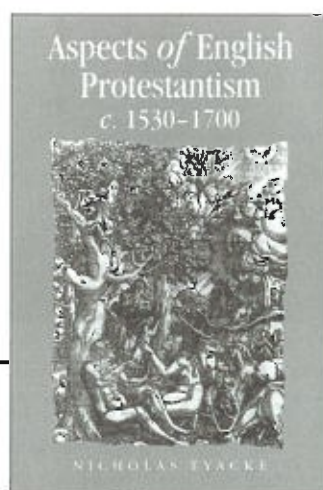
Nieuw handboek over puritanisme

Een reformatie doorvoeren valt niet mee; de kerk gereformeerd houden is echter nog moeilijker. Net als de puriteinen, streden de Nadere Reformatoren in ons land voor een doorgaande reformatie van leer en leven. Onmiskenbaar zijn de piëtistische banden tussen de Nadere Reformatie en het puritanisme aan te wijzen. Recent onderzoek laat zien dat het puritanisme ondermeer een wegbereider was voor de Nadere Reformatie. Voor een ieder die zich betrokken weet met deze stromingen is het derhalve onmisbaar zich te verdiepen in het puritanisme. Het onlangs uitgekomen handboek over deze stroming is daarbij een goed hulpmiddel.

Hendrik VIII (1509-1547) speelde een belangrijke rol in de Engelse reformatie. Zelf was Hendrik overtuigd rooms. Hij kreeg zelfs van de paus de titel *defensor fidei* vanwege een door hem geschreven strijdschrift tegen Luther. Zijn scheiding met Catharina van Aragon leidde echter tot een breuk met de Rooms-Katholieke Kerk. De Engelse -

Anglicaanse - kerk scheidde hij af van het gezag van de paus en bracht hij onder zijn eigen macht. De kerk bleef aanvankelijk kerkordelijk en dogmatisch Rooms-Katholiek. Onder aartsbisschop Thomas Cramner en koning Edward VI (1547-1553) werd de Anglicaanse Kerk ook inhoudelijk gereformeerd. Bucer en à Lasco werden naar Engeland gehaald om dit reformatieproces te ondersteunen. In de eerste Anglicaanse geloofsbelijdenis klonken lutherse geluiden door.

R. Bisschop beschrijft deze reformatie kort en zakelijk in het eerste deel van het boek *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*. Aan dit boek werkten respectievelijk de historicus Bisschop en de theoloog Van 't Spijker en Op 't Hof mee. Deze drie specialisten beschrijven vanuit een eigen invalshoek de beweging van het puritanisme. Hoewel aan deze thematische benadering nadelen kleven - overlap is bijvoorbeeld niet te voorkomen - geeft ze de studie wel extra cachet, omdat andere aspecten weer uitgebreider belicht kunnen worden.

Dr Nicholas Tyacke, *Aspects of English Protestantism c. 1530-1700*

Manchester: University Press 2001
354 blz., gebonden £49,99
paperback £ 17,99

Een erudiete en polemische uitgave over het Engelse protestantisme

Zoals elke bundel essays het risico loopt een geringe coherentie te vertonen, zo was mijn eerste indruk van *Aspects of English Protestantism c. 1530-1700* niet anders; de titel suggereert ook een aantal lossamenhangende essays met blijkbaar als enige samenhang het Engels protestantisme. Maar mijn reserve werd al spoedig gelogenstraft toen na lezing bleek hoe de essays thematisch samenhangen en in elkaar grijpen; de sterke introductie, waarin de verschillende hoofdstukken knap aan elkaar verbonden worden en in hun historiografische context worden geplaatst, verhoogt de leesbaarheid van deze mooie, erudiete maar vooral scherpe en uiterst polemische uitgave.

Het Engels protestantisme is lang in historiografisch isolement bestudeerd. Hier valt wel wat voor te zeggen; de resultante ervan, het anglicanisme, is in vele opzichten uniek. Hoewel het met name in de zestiende eeuw sterk beïnvloed is geweest door zijn continentale geestesverwanten, het calvinisme

en het lutheranisme, verkreeg het toch al spoedig een eigen interne dynamiek, gestuurd door de unieke politieke, sociale en religieuze context van de Britse eilanden. De vele doctrinaire ommezwaaien waren niet zelden het gevolg van troonswisselingen. Zo omarmde Edward VI (1547-1553) het door zijn vader slechts halfhartig aangehangen protestantisme ten volle, maar werd met Mary (1553-1558) de klok weer volledig teruggedraaid naar het rooms-katholicisme. Haar voortijdig overlijden en de daarop volgende lange regeringsperiode van Elizabeth (1558-1603) stelde de Reformatie voorlopig veilig, terwijl zij ook de bloedgroepenstrijd in balans wist te houden. Met de troonsbestijging van Jacobus I, sterk beïnvloed door de Schotse presbyterianen, zette met name het calvinisme zich stevig vast in de Engelse kerk. Politieke opportuniteit noopte deze 'wisest fool in Christendom' echter tot een omslag waarbij de anti-calvinisten snel aan terrein wonnen. Het anti-calvinistisch pro-

Het puritanisme reageerde op, of liever gezegd, verdiepte de Engelse reformatie. Deze was in de ogen van de puriteinen onvoldoende doorgevoerd. Zeker na de stevige contra-reformatorische pogingen onder 'Bloody Mary' (1553-1558), toen Elisabeth (1558-1603) aan de macht kwam, kreeg de Anglicaanse kerk haar eigen specifieke karakter. De leer onderging lutherse en calvinistische invloeden, maar de liturgische en ceremoniële bekleding van de eredienst bleef rooms, en het bisschoppelijke stelsel werd gehandhaafd. De hervormingsgezinden dienden op de Convocation van 1562 een voorstel in waarin de puriteinse idealen werden verwoord. Ze wensten dat de heiligendagen zouden worden afgeschaft, dat het orgel uit de kerk zou gaan en dat de priesterkleding niet verplichtend gesteld zou worden. De afwijzing van dit voorstel, met één stem verschil, betekende de 'definitieve' minderheidspositie van de puriteinen. Daarnaast tekende dit ook het specifieke karakter van deze beweging. Haar kerkelijke reformatiestreven was vooral gericht op het 'ontroomsen'. Terecht wordt door alledrie de scribenten gewezen op het feit dat het ande-

re kenmerk van het puritanisme, het vroomheidsideaal, niet los te zien is van de middeleeuwse mystiek. Dergelijke voorbeelden van het puritanisme krijgen ruime aandacht.

Tot 1662 streden de puriteinen vooral voor het presbyteriaanse stelsel, de sabbatsheiliging, reformatorische prediking en afschaffing van de roomse gebruiken in de kerk. Toen maar liefst 2400 predikanten in 1662 afgezet werden, omdat ze zich niet aan de Act of Uniformity hielden, betekende dat een formeel einde van het puritanisme binnen de Anglicaanse kerk. Het puritanisme legde zich daarna vooral toe op de innerlijke en practicalere vroomheid. De vele 'practijcke boekjens' die daartoe geschreven werden, kregen door vertalingen internationale invloed. Op 't Hof traceerde zeer nauwgezet de relaties en vertalingen van de puriteinen, die de lands- en confessionele grenzen overstegen. De puriteinse werken gaven ook een belangrijke stimulans aan de Nadere Reformatie in ons land. De puriteinse beweging was eerder ontstaan en de Nederlandse Nadere Reformators otleenden zowel theologische als programmatische elemen-

ten aan het puritanisme. Op 't Hof schat dat er honderdduizenden vertaalde puriteinen op de Nederlandse markt terecht zijn gekomen. Vooral predikanten waren belangrijke afnemers van deze werken. Na dit fascinerende bibliografisch onderzoek is de grote puriteinse invloed op het geestesleven van ons land niet meer te ontkennen.

W. van 't Spijker beschrijft het kloppende hart van het puritanisme, haar theologie. De hoofdvertegenwoordigers komen aan het woord en een aantal kernpunten worden beschreven. De puriteinen stelden de verkiezende genade van God centraal. Deze nadruk op de uitverkiezing stond de nodiging tot het heil niet in de weg. In de Westminster Confessie beleed men de algemene aanbidding van genade op voorwaarde van het geloof in Christus. Heel pastoraal beschreven puriteinen de weg hoe een zondaar tot het heil komt. Met de eigen schuld te belijden mag je in Christus vergeving van zonden vinden. Het zelfonderzoek daarbij nam in de puriteinse prediking een belangrijke plaats.

(Vervolg op pagina 35)

ces kwam vooral onder Karel I (1625-1649) in een stroomversnelling en er vond een snelle polarisatie plaats. In 1640, ten slotte, waren het in belangrijke mate religieuze onenigheden die leidden tot de Engelse burgeroorlog.

Een dergelijk overzicht in vogelvlucht doet zeker geen recht aan deze uiterst complexe materie, maar het verduidelijkt toch wel een aspect van de Engelse Reformatie, namelijk haar grillig en onvoorspelbaar karakter. Tyacke keert zich in deze bundel dan ook met vuur tegen de teleologische lange termijnbenaderingen, met name de interpretaties van de marxisten en de liberale whigs, waarbij de Reformatie, maar meer in het bijzonder de calvinistische en puriteinse vleugels daarvan, een onstuitbare opmars maakten. Zijn periode van expertise heeft als zwaartepunt de regeringen van Jacobus I en Karel I, en zijn directe belangstelling gaat dan ook vooral uit naar religieuze controverses die vooraf gingen aan de Engelse burgeroorlog. Zagen de marxisten de burgeroorlog als een puriteinse bourgeois revolutie, de whigs benadrukten vooral de strijd die de puriteinen voerden tegen het arminianisme.

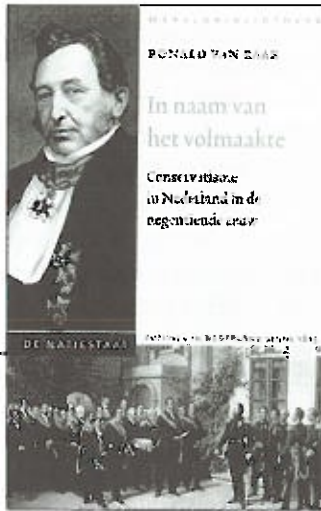
Puritanisme en arminianisme vormen de belangrijkste thema's in deze bundel.

Met collega Conrad Russell, die, refererend aan zijn aanval op de whig en marxistische historiografie stelde dat 'verklaringen van de Engelse burgeroorlog op grond van sociale veranderingen' niet meer konden opgaan, schaarde Tyacke zich in de jaren zeventig op deze wijze prominent in het revisionistische kamp; in hun optiek waren het waren juist korte-termijn factoren die vanaf 1625 leidden tot conflict. In *Science and religion at Oxford before the Civil War* en *Puritanism, Arminianism and counter-revolution* distantiëert Tyacke zich van zijn marxistische leermeester Christopher Hill, voor wie de Merton thesis (er is een positieve correlatie tussen de opkomst van het puritanisme en de moderne wetenschap) een hoge relevantie had. Tyacke toont aan dat ook na de troonsbestijging van Karel I en de activiteiten van de arminiaanse aartsbisschop Laud, waarbij puriteinse doctrines en wetenschappers onder druk werden gezet, de wetenschap onverminderd successen boekte. De religieuze omslag in de kerk van calvinisme naar arminianisme bleek weten-

schappelijk irrelevant.

Dat wil niet zeggen dat Tyacke het belang van een doctrinaire strijd ontkent, in tegendeel; de opkomst van het arminianisme onder Karel I en aartsbisschop Laud is in zijn visie juist een van de belangrijkste oorzaken van het conflict zoals dat in 1640 losbrak. In zijn vroegere essays besteedt Tyacke veel aandacht aan de opkomst van het arminianisme, ook als verklaring voor de simultane opkomst van het puritanisme als reactie. In de jaren tachtig komt Tyacke hier weer wat op terug, en geeft hij toe dat de afschaffing van het episcopalisme (de bisschoppelijke hiërarchie) in 1640 niet uit de lucht kwam vallen, en erkent hij het 'bestaan van een radicale puriteinse continuïteit. Dat is echter niet een heropleving van het concept van een onvermijdelijke opkomst en triomf van het puritanisme.' De strijd tussen arminianen en puriteinen krijgt ruime aandacht, temeer omdat een groot aantal historici moeite doet te ontkennen dat een dergelijke strijd plaats heeft

(Vervolg op pagina 35)

Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.*

(Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2001)
269 blz., € 22,64

Belangrijke bijdrage aan de Nederlandse politieke geschiedenis

Conservatisme en conservatisme is twee, zo blijkt wel uit deze dissertatie van Van Raak. Associeerde Huizinga in zijn *Nederland's geestesmerk* het conservatisme met een 'berusting in het onvolmaakte', Van Raak heeft zijn negentiende-eeuwse conservatieven verzameld onder de banier *In naam van het volmaakte*. De conservatieven die in dit boek centraal staan, onderscheiden zich dan ook van heel wat andere conservatieven door een optimistische en humanistische visie.

In de historiografie van de negentiende-eeuwse politiek gaat de belangstelling vooral uit naar de liberalen, antirevolutionairen en de aan het einde van de eeuw opkomende socialistische. Van Raak vestigt de aandacht op een relatief onbekende groep: de niet-religieuze conservatieven rond de Utrechtse hoogleraar Gerrit Jan Mulder. Deze natuurwetenschapper had een levendige belangstelling voor politiek en wist een netwerk van conservatieve kiesverenigingen door het hele land te vestigen. De ideologie die hen samenbond was het eclectische humanisme van de filosoof Van Heusde, waarin sterk de nadruk werd gelegd op harmonie en moraliteit. Maar meer nog deelden zij een manier van politiek bedrijven: zij hadden een afkeer van het parlement en wilden de macht concentreren rond de koning. Daarom probeerden ze zoveel mogelijk buiten het parlement om politiek te bedrijven. Het meest effectieve conservatieve politieke middel vormde de hofcoterie, de kring rond de koning waarin allerlei politieke beslissingen genomen konden worden, zonder het parlement erin te kennen. De koning deelde met hen een afkeer van het parlementaire stelsel en stelde daarom tweemaal een conservatieve regering aan (Van der Brugghen en Van Zuylen-Heemskerk). Beide keren leidde het echter tot felle botsingen met het parlement en wist de regering niet veel te bereiken. Op het moment dat de conservatieven, in de tweede helft van de negentiende eeuw, zich echter neerleggen bij het parlementaire stelsel, verliezen ze hun eigen profiel en verdwijnen in het liberalisme of de christelijk-historische stroming.

Daarmee verdween ook de term 'conserva-

tief' uit de Nederlandse politiek en verkreeg vervolgens zijn pejoratieve connotatie.

De sterke kant van dit boek is de beschrijving van de politieke cultuur van de conservatieven. Hoe het netwerk van kiesverenigingen functioneerde en welke wegen men wist te bewandelen om te werken aan de verwezenlijking van hun idealen. Daarbij wordt duidelijk dat de figuur Mulder een belangrijke rol speelde. Dat blijkt helemaal als hij zich terugtrekt uit de politiek en terugkeert tot zijn oude *métier*. De conservatieve klik krijgt het moeilijk en moet naar nieuwe wegen zoeken. Jammer is dat de figuren Izaak Jacob Lion en Jan Heemskerk Azn, die het dan van Mulder overnemen, niet zoveel aandacht krijgen. Daardoor blijven een aantal interessante vragen liggen. Zo wordt niet vermeld dat Lion joods is. Nu is er in Nederland nog maar weinig onderzoek gedaan naar de participatie van joden in de negentiende-eeuwse politiek, maar toch wel voldoende om te stellen dat praktisch de gehele joodse elite liberaal was. Dat spoort ook met de gegevens die we van andere Europese landen hebben. Deelname aan een conservatieve partij is iets wat pas in de tweede helft van de negentiende eeuw sporadisch voor gaat komen, met name in Groot-Brittannië. Het wordt dan gezien als het ultieme succes van de emancipatie dat er zelfs joden in de conservatieve partij zitten. De vroege keuze van Lion voor het conservatisme is dus opvallend. Wat is hiervan de achtergrond en werd hij eigenlijk wel binnen de conservatieve klik geaccepteerd?

Van Raak heeft met dit boek aandacht gevraagd voor een groep politici, die hun best deden niet op te vallen. Dat de auteur toch zoveel over dit informele netwerk boven tafel heeft weten te krijgen, maakt dit boek tot een belangrijke bijdrage aan de Nederlandse politieke geschiedenis. Naast antirevolutionairen, liberalen en socialistische mogen voortaan ook de conservatieven meedoen in het historisch theater van de negentiende-eeuwse politiek.

Bart Wallet

Hoewel het boek in andere recensies de term 'standaardwerk' kreeg, moeten we wellicht voorzichtig zijn dit predikaat te gebruiken. De bevindelijk-gereformeerde achtergrond van de scribenten is merkbaar, door bijvoorbeeld de term 'bekeerde mensen' te gebruiken. Dit is voor seculiere wetenschappers een obstakel. Daarnaast zijn de bijdragen zelf merkbaar van verschillende wetenschappelijke kwaliteit. De bijdrage van Bisschop is schaars en vooral algemeen verwijzend geannoteerd. Van 't Spijker en Op 't Hof zijn hier secuurder in; de laatste geeft daarnaast ook een goede samenvatting van het meest recente onderzoek. Hoewel veel verschillende aspecten van het puritanisme

belicht worden, krijgt de sociaal-economische invloed van de beweging te weinig aandacht. Was de invloed van het puritanisme vooral te merken bij het gewone volk of bij de maatschappelijke elite? In hoeverre beklifden de puriteinse voorstellen tot openbare sabbatsheiliging? Deze vragen blijven onbeantwoord door deze studie die zich vooral richt op het theologische aspect van het puritanisme.

Anderzijds was dit theologische aspect wel het unieke van de puriteinen. De omgang met hun publiek zorgden voor internationale herkenning en waardering. De puriteinen probeerden zoveel mogelijk mensen aan te spreken: de gelovigen en de ongelovigen, de eenvoudigen en de elite. Een ieder kan zijn stichtende gading vinden in hun werken.

Daarom is het toe te juichen dat dit initiatief op zo'n wijze vorm heeft gekregen. Zeker voor diegenen die geïnteresseerd zijn in het puritanisme is de onderhavige studie het beste uitgangspunt. Ook de vakspecialisten kunnen met dit boek hun voordeel doen. Het is te wensen dat er een vergelijkbare studie over de Nadere Reformatie verschijnt. Wellicht zou de medewerking van een befaamd onderzoeker die op afstand van de piëtistische overtuiging staat, verassende inzichten geven. Anderzijds, is het hoogste doel van boeken, zoals de puriteinen het verwoordden, niet 'tot stichting'? In dat licht heeft het nieuwe handboek zeer veel waarde.

Pieter Verhoeve

(Vervolg van pagina 33 bespreking Een erudiete en polemische uitgave over het Engelse protestantisme)

gevonden. Een belangrijk probleem hierbij is definitie: wat is een puritein, een calvinist, een arminiaan? De begrippen zijn niet vastomschreven en niet zelden is het erg moeilijk van bepaalde theologen of kerkleiders uit te maken waar hun affiniteit precies ligt; bovendien wordt het theologisch debat beïnvloed door verschuivingen in politieke allianties. Maar Tyacke houdt vast aan de realiteit van deze strijd; hij erkent de complexiteit van het probleem, maar meent dat doctrines als die van de predestinatie, een 'essentieel christelijk' thema, centraal staan in de strijd die steeds duidelijker zichtbaar werd in de polariserende samenleving onder Karel I. Uiteraard groeide deze doctrinaire onenigheid, evenals in de Republiek in 1618, uit tot een politiek conflict. Laud lamenteerde dat 'er geen man is die voor gelijkheid is, allen broeders in de kerk, of hij is ook niet tegen de monarchie in de staat'. Ook Jacobus I, die het calvinisme een warm hart toedroeg, was om staatkundige redenen bevreesd voor de presbyteriaanse sentimenten van de puriteinen; schafte de hiërarchie in de kerk af, en waarom zou men dat niet in de staat doen?

Een bijdrage aan de definitie van arminianisme levert Tyacke in zijn essay over aartsbisschop Laud, waarin hij duidelijk aantoon

dat deze kerkleider geen *politique* was maar inderdaad een hoogst controversieel theoloog die gruwde van de puriteinse leer. In de appendix van *Puritanism, Arminianism and counter-revolution* benadrukt Tyacke dat arminianisme wel degelijk een duidelijke doctrine anti-calvinistische component bezat en correspondeerde met zijn Nederlandse geestverwanten. Arminianisme was niet slechts een label; het werk van deze Nederlandse theoloog werd al in 1605 door theologen in Cambridge met interesse gelezen.

Zich distantiërend van zijn revisionisme besteedt Tyacke ook meer aandacht aan de puriteinen. Deze zijn doctrinair niet altijd gemakkelijk te onderscheiden van calvinisten, en ze lijken zelfs uit het oog te verdwijnen na de Hampton Court Conferentie van 1604. Maar door gedegen bronnenonderzoek weet Tyacke door een omweg de puriteinen weer op het spoor te komen. Het aardigste essay uit de bundel is wellicht *Popular Puritan Mentality in late Elizabethan England*, waarin hij door het doerspitten van doopregisters duidelijke concentraties van puriteinse doopnamen weet te lokaliseren, een gewoonte die zich overigens vooral tot Sussex lijkt te beperken. Tyacke vindt namen als *More-fruit*, *Be-thankful*, *Sin-deny* en *Preserved* voor kinderen; dit lijkt overigens ook aardig aan te sluiten bij een nogal deuteronomistische kijk op gebeurtenissen; zo worden kinderen *Deliverance* gedoopt juist na de ondergang van de Spaanse

armada in 1588, of *Joy-in-sorrow* als de geboorte volgt op een tragedie. Intrigerend is ook een van zijn conclusies, dat er geen sociale (horizontale) scheiding lijkt tussen puriteinen en niet-puriteinen, maar dat de door hem bestudeerde gemeenschap gedeeld wordt door een verticale lijn. Een meer structurele benadering volgt Tyacke in *The fortunes of English puritanism, 1603-1640*, waarin hij een netwerk op het spoor komt van financiers als bemiddelaars om ontslagen puriteinse predikanten in hun levensonderhoud te blijven voorzien, eventueel ook door middel van testamenten. Bovendien vestigden een groot aantal puriteinen zich in de Republiek, waar hun kerkgenootschappen met argusogen door Laud werden gezien. Uiteindelijk herstelt Tyacke de Puriteinen weer goeddeels in hun oude glorie met *The 'Rise of Puritanism' and the legalising of Dissent, 1571-1719* waarin hij deze stroming als een constante factor bestudeert.

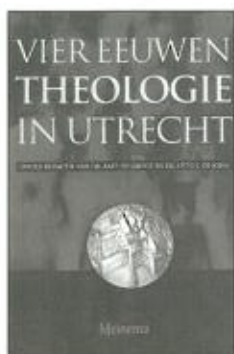
Dit is een mooie bundel, die niet alleen de interesse van vroegmodernisten zal opwekken. Het hoge polemische gehalte, waarin Tyacke naar alle kanten rake klappen uitdeelt en ook zijn eigen werk kritisch beschouwt, geeft een belangrijke meerwaarde aan dit boek, dat zo tot een kroniek van een belangrijk historiografisch debat wordt.

David Onnekink

Oranjepreken

Zeven huwelijkspreken voor het
oranjehuis

128 blz. € 9,90

Onder redactie van dr. Aart de Groot
en dr. Otto J. de Jong

Vier eeuwen theologie in Utrecht

384 blz. € 29,50

Honing uit de rots

Teksten van Bernard van Clairvaux
Vertaald en ingeleid door Theo Bell

232 blz. € 19,90

Onder redactie van
D.Th. Kuiper en G.J. Schutte
**Het kabinet-Kuyper,
1901-1905**

324 blz. € 20,50

Onder redactie van
G.J. Schutte en J. Vree

Om de toekomst van het protestantse Nederland

De gevolgen van de grondwets-
herziening van 1848 voor kerk, staat
en maatschappij

256 blz. € 19,50

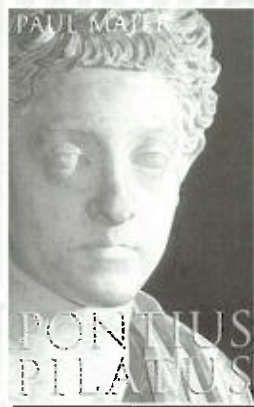
STEPHEN LAWHEAD DE HEILIGE LANS

Stephen Lawhead
De heilige lans

Een Keltische jongen raakt ver-
zeild in de ruige en tegelijk
mystieke wereld van de kruis-
vaarders, waar hij op zoek gaat
naar een bijzondere relikwie.
Een mytisch-historische roman
van niveau.

€ 22,50

Paul Maier
Pontius Pilatus

Een opzienbarende historische
roman over de ambitieuze
Romeinse gouverneur Pilatus
die door één veroordeling de
loop van de geschiedenis een
volledig andere wending gaf

€ 19,30

Paul Maier
**De brand van
Rome**

Roman

Een zinderende en uitstekende
gedocumenteerde roman die de
lezer vanaf het begin tot het
einde onderdompelt in het
Romeinse leven in de eerste
eeuw.

€ 20,90

Jan Luth e.a.
Het kerklied

Een geschiedenis

Een geheel nieuw en deskundig
overzicht van de geschiedenis
van het kerklied binnen de
christelijke kerk van het Wes-
ten. Toegankelijk geschreven en
voorzien van illustraties

€ 29,50